

प्रशासकीय अदालत
बुलेटिन

वर्ष १ . अङ्क २. २०६४

प्रकाशक
प्रशासकीय अदालत
सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

भूमिका

जनताको सुख र समृद्धि, हित र कल्याण, शान्ति र सुव्यवस्था, कमजोरलाई सहयोग, अपराधीलाई दण्ड र जनतालाई न्याय दिनकालागि नै राज्यको उत्पत्ति र विकास भएको हो । राज्यले नागरिकको पहिचान दिई उनीहरूको हक हितको संरक्षण गर्दछ । राज्य बलियो भएमा नै नागरिकको हक अधिकारको प्रभावकारी प्रचलन हुनसक्दछ । कमजोर राज्यमा नागरिकका अधिकार घोषणात्मक प्रकृतिको मात्र भई वास्तविक रूपमा कार्यान्वयनमा आउनसक्दैनन् । जसका कारण अधिकारका निमित्त समाजमा अशान्ति, विद्रोह, कलह र कचिङ्गलहरू भई नै रहन्छन् । यसका निमित्त राज्य बलियो हुनु त्यत्तिकै आवश्यक छ । सभ्य समाज भन्नु नै विधिको शासन र कानूनको सर्वोपरिता हो । विवेक सम्मत किसिमले कानून बनाइने र त्यस्तो कानूनको परिपालना गर्ने संस्कृतिको निर्माण नभएसम्म कानूनी राज्यको अवधारणाले साकार रूप लिनसक्दैन ।

लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाका विभिन्न पूर्वाधारहरू मध्ये स्वतन्त्र र सक्षम न्यायप्रणाली महत्वपूर्ण पूर्व शर्त हो । लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा संविधान एवं कानूनको अन्तिम व्याख्याता न्यायपालिका नै हुने भएकोले भयरहित वातावरणमा निर्भिकतापूर्वक न्यायसम्पादन गर्नकालागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम शर्तहरूलाई संविधानमा नै प्रत्याभूत आवश्यक हुन्छ । न्यायपालिका स्वतन्त्र, निष्पक्ष, सक्षम र स्वच्छ भएमा नै विधिको शासन, नागरिकको हक र संवैधानिक लोकतन्त्रको संस्थागत विकास हुनसक्दछ । यस तथ्यलाई मनन गरी राज्यको ढाँचा र सरकारको स्वरूप निर्धारण गर्दा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायप्रणालीका मान्यता र जनताले शिघ्र र सुलभ किसिमले न्याय पाउने अधिकारको सम्मान हुने किसिमबाट गर्नसक्नुपर्दछ । न्याय नै शान्ति र विकासको आधारशिला हो भन्ने शाश्वत मान्यतालाई आत्मसात् गरी न्याय व्यवस्था विश्वासिलो, भरपर्दो र जनताको आस्थाको धरोहरको रूपमा स्थापित गराउन सकिएमा नै राज्य व्यवस्था प्रति जनताको विश्वास रहन्छ ।

राज्यको अग्रगमन पुनर्संरचना गरी लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्ने राष्ट्रिय अठोट र संवैधानिक प्रतिबद्धता व्यक्त भइरहको सन्दर्भमा **न्यायिक संरचना र न्यायिक अधिकार**को विषय पनि राज्य संरचनाको महत्वपूर्ण विषय बन्नु पर्दछ । राज्यको ढाँचा र संरचनाको अध्ययन गर्दा न्यायिक संरचना र न्यायिक अधिकारको ढाँचा र स्वरूपको खाका स्पष्ट हुनुपर्दछ । न्यायिक संरचना र न्यायिक अधिकारको खाका तयार गर्नका लागि मद्दत पुगोस् भन्ने हेतुले समेत **“राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार”** विषयमा प्रशासकीय अदालतद्वारा एक कार्यशालाको आयोजना गरिएको र उक्त कार्यशालामा प्रस्तुत गरिएका कार्यपत्र, छलफल र निष्कर्षहरू समावेश गरी **राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार विषेशाङ्क**को रूपमा प्रस्तुत बुलेटिन प्रकाशन गरिएको छ । यस कार्यक्रमको आयोजना र बुलेटिन प्रकाशनमा सहयोग गर्ने **फ्रेडरिक इवर्ट** स्टिफटुडलाई विशेष धन्यवाद दिनचाहन्छु । यसैगरी बुलेटिन प्रकाशन कार्यमा लाग्नुहुने यस अदालतका सदस्य, रजिष्ट्रार, उप रजिष्ट्रार, अधिकृत र कर्मचारीहरूमा धन्यवाद दिन्छु । खासगरी श्री श्रीप्रकाश उप्रेती, श्री नगेन्द्र कुमार कालाखेती र श्री शशी शर्मालाई विशेष धन्यवाद दिन्छु । बुलेटिन प्रकाशनलाई निरन्तरता दिन सबैको सहयोग प्राप्त हुने नै छ भन्ने विश्वासका साथ प्रस्तुत बुलेटिन प्रकाशन गर्न प्रेरणा, ऊर्जा र सहयोग गर्ने सम्बन्धित सबैमा धन्यवाद दिनचाहन्छु । धन्यवाद ।

२०६४, पौष ७

(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष
प्रशासकीय अदालत

विषय सूची

विषय

पृष्ठ

भाग : एक

प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको उपलक्षमा आयोजित कार्यक्रम

- १.१. कार्यक्रमको संक्षिप्त परिचय
- १.२. मन्तव्य
- १.३. बुलेटिन विमोचन
- १.४. उपस्थिति एवं सहभागिता
- १.५. कार्यक्रममा व्यक्त भएका मन्तव्यहरू
 - (क) सम्माननीय का.मु. प्रधान न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरीको मन्तव्य
 - (ख) प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालको मन्तव्य
 - (ग) प्रशासकीय अदालतका रजिष्ट्रार श्री राजेन्द्रप्रकाश शर्माको मन्तव्य

भाग : दुई

राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार विषयक कार्यशालाको प्रतिवेदन

- २.१. कार्यशालाको संक्षिप्त परिचय
- २.२. उद्घाटन सत्र
- २.३. कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल सत्र
- २.४. कार्यशालाको निष्कर्ष
- २.५. कार्यशालाको कार्यक्रम तालिका
- २.६. कार्यशालामा व्यक्त भएका मन्तव्यहरू
 - (क) सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरीको मन्तव्य
 - (ख) माननीय कानुन, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्री श्री नरेन्द्रविक्रम नेम्वाङ्गको मन्तव्य
 - (ग) प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालको मन्तव्य
- २.७. कार्यशालामा प्रस्तुत भएका कार्यपत्रहरू
 - (क) आधुनिक राज्य-निर्माण : नेपालको वर्तमान परिदृष्य
श्री देवराज दाहाल, राजनीतिक विश्लेषक
 - (ख) राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार
श्री काशीराज दाहाल, अध्यक्ष, प्रशासकीय अदालत
 - (ग) स्वतन्त्र न्यायपालिका र न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयनमा राज्यको दायित्व र भूमिका
मा.न्या. श्री मीनबहादुर रायमाझी, सर्वोच्च अदालत
 - (घ) अदालतका निर्णय र आदेश-कार्यान्वयनमा रहेका समस्याहरू
श्री युवराज पाण्डे, सचिव, नेपाल सरकार
- २.८. कार्यशालाका सहभागीहरूको विवरण

भाग : तीन

प्रशासकीय अदालतबाट भएका केही फैसलाहरू

- ३.१. मदन बानियाँ विरूद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भक्तपुरका प्रमुख जिल्ला अधिकारी वसन्तराज भट्टराई समेत
- ३.२. रविन्द्र कुमार श्रेष्ठ विरूद्ध स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग समेत
- ३.३. अनिरुद्र ठाकुर विरूद्ध नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय समेत

भाग : एक

प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवस कार्यक्रम

भाग : एक

प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको उपलक्षमा आयोजित कार्यक्रम

१.१. कार्यक्रमको संक्षिप्त परिचय

निजामती कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाउने गरी भएको विभागीय सजायको आदेश र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ बमोजिम भ्रष्टाचारको अभियोगमा सोही ऐनको दफा २० बमोजिम विशेष प्रहरी अधिकृतले सरकारी सेवामा रहेका कुनै राष्ट्र सेवकलाई निजामती सेवा ऐन तथा निजामती सेवा नियमावली र प्रहरी ऐन तथा नियम बमोजिम दिएको विभागीय सजायको आदेश उपर पुनरावेदन सुन्ने अन्तिम तहको अदालतको रूपमा प्रशासकीय अदालतको स्थापना वि. सं. २०४४ साल भाद्र २२ गते भएको हो । स्थापना कालदेखि नै प्रशासकीय अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रका मुद्दाहरूको सुनुवाई र निर्णय गर्दैआएको छ । स्थापना भएको बीस वर्ष पूरा गर्दापनि यसको क्षेत्राधिकारमा उल्लेखनीय मात्रामा परिवर्तन भएको पाइँदैन । निजामती सेवा ऐन, २०४९ लागू भएपछि यसको क्षेत्राधिकार केहि संकुचन हुनपुग्यो । हालको क्षेत्राधिकार निजामती सेवा ऐन, २०४९, स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ र संसद सचिवालय संबन्धी ऐन, २०५८ मा तोकिएको पाइन्छ । उल्लिखित क्षेत्राधिकार भित्र यस अदालतले कार्य गरिरहेकोछ । यस अदालतको कार्यबोझ समेत विचार गर्दा कर्मचारीसँग संबन्धित सबै विवादको निरूपण गर्ने क्षेत्राधिकार यस अदालतलाई तोकिनु आवश्यक महसुस गरिएको छ ।

प्रशासकीय अदालत स्थापना भएको दिन भाद्र २२ गते लाई प्रशासकीय अदालत दिवस मनाउने कार्यक्रम यस वर्षदेखि प्रारम्भ गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा यस अदालतलाई सक्षम, विश्वासिलो, पारदर्शी र जिम्मेवार बनाउन तथा यसका काम कारवाही एवं गतिविधिलाई पारदर्शी गर्न “प्रशासकीय अदालत बुलेटिन” को प्रकाशन प्रारम्भ गरिएको छ ।

१.२. मन्तव्य

कार्यक्रमको प्रारम्भमा आयोजकको तर्फबाट प्रशासकीय अदालतका रजिष्ट्रार श्री राजेन्द्रप्रकाश शर्माले सम्पूर्ण सहभागीहरूलाई कार्यक्रममा स्वागत गर्दै प्रशासकीय अदालतको हालको क्षेत्राधिकार र अदालतको कार्यबोझ समेत विचार गर्दा कर्मचारीसँग संबन्धित सबै विवादको निरूपण गर्ने क्षेत्राधिकार यस अदालतलाई दिनु उचित हुने मन्तव्य व्यक्त गर्नु भएकोथियो । (मन्तव्यको पूर्णपाठ यसै भागको अन्त्यमा दिइएको छ ।) कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि सम्माननीय का.मु. प्रधान न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरीले विभिन्न समस्याका वावजुद सर्वोच्च अदालत जनताको हक अधिकारको संरक्षण गर्न एवं लोकतान्त्रिक मान्यतालाई जगेर्ना गर्न हरसंभव कटिबद्ध रहने, अदालत प्रतिको जनस्था अभिवृद्धि गर्न अदालत इमान्दारीपूर्वक निष्ठासाथ सदैव क्रियाशील भइरहने, सर्वोच्च अदालतको कार्यबोझलाई कम गरी संवैधानिक दायित्व सफलतापूर्वक निर्वाह गर्न सर्वोच्च अदालतलाई बढी सक्षम बनाउन समेत सरकारी कर्मचारीहरूका सरूवा, बढुवा, नियुक्ति बदर तथा सुविधा सम्बन्धी मुद्दा र सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीका मुद्दाहरू समेत प्रशासकीय अदालतलाई क्षेत्राधिकार तोकिनु समसामयिक हुने विचार व्यक्त गर्नुभयो । (मन्तव्यको पूर्ण पाठ यसै भागको अन्त्यमा दिइएको छ ।) समारोहमा माननीय सूचना तथा संचार मन्त्री श्री कृष्ण बहादुर महाराले लोकतान्त्रिक मान्यता अनुरूप न्यायपालिकामा सुधार र विकास हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनु भयो । माननीय सामान्य प्रशासन राज्य मन्त्री श्री रामचन्द्र यादवले निजामती प्रशासनलाई समसामयिक सुधार गर्न नेपाल सरकार सकारात्मक रहेको दृष्टिकोण व्यक्त गर्नुभयो । प्रशासकीय अदालतका पूर्वअध्यक्ष, पूर्वप्रधानन्यायाधीश तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष श्री केदारनाथ उपाध्यायले परिवर्तित सन्दर्भमा प्रशासकीय अदालतको स्वरूप र क्षेत्राधिकारमा सुधार हुनुपर्ने, सार्वजनिक सेवाका सबै कर्मचारी उपरको सबै विवादहरू निरूपणका अधिकार प्रशासकीय अदालतलाई दिनु पर्ने विचार व्यक्त गर्नुभयो । नेपाल बार एसोसिएसनका अध्यक्ष एवं वरिष्ठ अधिवक्ता श्री विश्वकान्त मैनालीले प्रशासकहरूले कार्यसंपादन गर्दा प्रचलित कानूनले निर्दिष्ट गरे बमोजिम कार्यविधि पालना गरी गर्नुपर्ने र कानूनको पालना गर्ने प्रमुख दायित्व प्रशासकहरूमा हुने विचार व्यक्त गर्नुभयो । कार्यक्रमको सभापतित्व गर्नुभएका

प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालले निजामती प्रशासन भित्र न्यायिक संस्कृतिको निर्माण गराउन प्रशासकीय अदालतको स्थापना भएको बीस वर्ष पूरा भएको अवसरमा प्रशासकीय अदालत दिवस मनाउन लागिएको, न्याय सम्पादन गर्ने राज्यको परम्परागत संरचनाको रूपमा रहेको अदालतको व्यवस्थाबाट मात्र सबै विवादहरू निरूपण गर्न संभव र व्यावहारिक नहुने हुँदा शिघ्र, सुलभ र वास्तविक न्याय प्रदान गर्न विवाद समाधानका उवयुक्त वैकल्पिक प्रक्रिया लगायत विशेष प्रकृतिका न्यायाधीकरणहरूका अवधारणाहरूलाई आधुनिक संवैधानिक विधिशास्त्रले आत्मसात गरेको विचार व्यक्त गर्दै राज्यको सार्वजनिक सेवालाई अनुशासित, मर्यादित र विधिसम्मत किसिमले सञ्चालन गर्न सार्वजनिक प्रशासन भित्र न्यायिक संस्कृतिको निर्माण गर्नु आवश्यक भएको विचार व्यक्त गर्नुभयो ।(मन्तव्यको पूर्णपाठ यसै भागको अन्त्यमा दिइएको छ ।)

१.३. बुलेटिन विमोचन

प्रशासकीय अदालतको स्थापना भएको बीस वर्ष पूरा भएको अवसरमा यसका काम कारवाही र गतिविधिलाई पारदर्शी गर्न प्रकाशन प्रारम्भ गरिएको “प्रशासकीय अदालत बुलेटिन” प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको समारोहमा विमोचन गरिएको थियो । सम्माननीय का. मु. प्रधानन्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरी, माननीय सूचना तथा संचार मन्त्री श्री कृष्ण बहादुर महारा, माननीय सामान्य प्रशासन राज्य मन्त्री श्री रामचन्द्र यादव, प्रशासकीय अदालतका पूर्वअध्यक्ष, पूर्वप्रधानन्यायाधीश तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष श्री केदारनाथ उपाध्याय र पूर्वमहान्यायधिवक्ता तथा न्याय परिषद्का माननीय सदस्य श्री मोतीकाजी स्थापितले संयुक्त रूपमा उक्त बुलेटिनको विमोचन गर्नु भएको थियो ।

१.४. उपस्थिति एवं सहभागिता

प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको उपलक्षमा आयोजित कार्यक्रममा सम्माननीय का. मु. प्रधान न्यायाधीश, माननीय मन्त्रीहरू, सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू, व्यवस्थापिका संसदका माननीय सदस्य विधायकहरू, प्रशासकीय अदालतका पूर्वअध्यक्ष एवं पूर्वप्रधानन्यायाधीश तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष, नेपाल बार एसोसिएसनका अध्यक्ष एवं नेपाल सरकारका सचिवहरू उक्त कार्यक्रममा सहभागी हुनुभएको थियो । सो कार्यक्रममा न्याय परिषद्का सदस्य तथा सचिव एवं राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानका पदाधिकारीहरू, पुनरावेदन अदालत तथा जिल्ला अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू, व्यवस्थापिका संसदका महासचिव, सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रार र न्याय सेवाका उच्च अधिकृतहरू एवं नेपाल सरकारका उच्च पदस्थ अधिकृतहरू तथा कानून व्यवसायीहरूको उपस्थिति एवं सहभागिता थियो ।

१.५. कार्यक्रमा व्यक्त भएका मन्तव्यहरू

प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको उपलक्षमा आयोजित कार्यक्रममा व्यक्त भएका मन्तव्यहरूको पूर्णपाठ :

क) सम्माननीय का.मु. प्रधान न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरीको मन्तव्य
सभापतिज्यू,

.....

.....

प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको यस समारोहमा प्रमुख आतिथ्य ग्रहण गरी मन्तव्य व्यक्त गर्ने अवसर प्राप्त भएकोमा आयोजक प्रशासकीय अदालत परिवारलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस अवसरमा सर्वप्रथम प्रशासकीय अदालतको प्रगतिका लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा संवैधानिक पद्धतिलाई विधिसम्मत किसिमले निरन्तरता प्रदान गर्ने र आम नागरिकको आधारभूत हक अधिकारको संरक्षण गर्ने अन्तिम आस्थाको धरोहर भनेको स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका नै हो । आज मुलुकमा लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको निर्माणको निम्ति संविधान सभा मुलुकको मूल विषयको रूपमा रहेको छ । संविधान सभाबाट जतिसक्दो चाँडो नयाँ लोकतान्त्रिक

संविधानको निर्माण गरी संक्रमण कालको अन्त्य गर्नु आवश्यक छ । नयाँ बन्ने लोकतान्त्रिक संविधानले नागरिक हक अधिकारको संरक्षणका निम्ति स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाको व्यवस्थालाई मूर्तरूप दिनेछ भन्ने कुरामा हामी सबै विश्वस्त छौं । वर्तमान अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले गुरुतर संवैधानिक दायित्व निर्वाह गर्न अनेकौं कठिनाईहरू भोग्नु परिरहेको छ । मुद्दाको असन्तुलित कार्यबोझ र जटिल कार्यविधि जस्ता अनेकौं समस्याहरू रहरहेकै छन् । विभिन्न समस्याका वावजुद सर्वोच्च अदालत जनताको हक अधिकारको संरक्षण गर्न एवं लोकतान्त्रिक मान्यतालाई जगेर्ना गर्न हरसंभव कटिबद्ध रहनेछ । अदालत प्रतिको जनआस्था अभिवृद्धि गर्न अदालत इमान्दारीपूर्वक निष्ठासाथ सदैव क्रियाशील भइरहने छ ।

सर्वोच्च अदालतको कार्यबोझलाई कम गरी संवैधानिक दायित्व सफलतापूर्वक निर्वाह गर्न सर्वोच्च अदालतलाई बढी सक्षम बनाउन समेत सरकारी कर्मचारीहरूका सरूवा, बढुवा, नियुक्ति बदर तथा सुविधा सम्बन्धी मुद्दा र सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीका मुद्दाहरू समेत प्रशासकीय अदालतलाई तोकिनु समसामयिक हुनेदेखिन्छ । यस सम्बन्धमा सरकार र व्यवस्थापिकाबाट आवश्यक प्रयास हुने नै छ भन्ने विश्वास लिएको छु । प्रशासकीय अदालतले आफ्नो काम कारवाहीलाई जिम्मेवार र पारदर्शी बनाउन बुलेटिन प्रकाशन गर्ने जुन प्रयास गरेको छ, यो स्वागतयोग्य छ । यसले निरन्तरता पाइरहोस् भन्ने कामनाका साथ कार्यक्रमको सफलताको शुभकामना व्यक्त गर्दछु । धन्यवाद !

(ख) प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालको मन्तव्य

प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश ज्यू,
माननीय मन्त्रीज्यूहरू

.....

निजामती कर्मचारी प्रशासन भित्र न्यायिक संस्कृतिको निर्माण गराउन प्रशासकीय अदालतको स्थापना भएको बीस वर्ष पूरा भएको छ । सर्वप्रथम प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको यस समारोहमा हाम्रो निमन्त्रणालाई स्वीकार गरी पाल्नु भएका प्रमुख अतिथि एवं समस्त अतिथि महानुभावहरूमा धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यमा जनताको हक अधिकारको संरक्षण गरी कल्याणकारी र हितकारी कार्य गर्नु राज्यको दायित्व हो । असल शासन लोकतन्त्रको आधारभूत आवश्यकता हो । लोकतान्त्रिक राज्य भन्नु नै विधिको शासन र जनता प्रति उत्तरदायी र जिम्मेवार बनी शासन संचालन गर्नु हो । जनतालाई न्याय प्रदान गर्नु राज्यको प्राथमिक दायित्व हो । न्याय नै शान्ति र विकासको आधारशिला पनि हो । राज्यले जनतालाई न्याय दिन सकेन भने विद्रोह र अशान्ति उत्पन्न हुनसक्छ । शिघ्र र सुलभ किसिमले न्याय पाउनु जनताको नैसर्गिक अधिकार हो । न्याय सम्पादन गर्ने राज्यको परम्परागत संरचनाको रूपमा रहेको अदालतको व्यवस्थाबाट मात्र सबै विवादहरू निरूपण गर्न संभव छैन । यसो गर्नु व्यवहारिक पनि हुँदैन । यसैले शिघ्र, सुलभ र वास्तविक न्याय प्रदान गर्न विवाद समाधानका वैकल्पिक प्रक्रिया लगायत विशेष प्रकृतिका न्यायाधीकरणहरूका अवधारणाहरूलाई आधुनिक संवैधानिक विधिशास्त्रले आत्मसात गरेको छ । संविधान सभाबाट नयाँ लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्ने उद्देश्यले मुलुक अग्रसर भइरहेको यस घडीमा नयाँ बन्ने संविधानले सक्षम र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई आत्मसातगरी दिई जनताको न्याय पाउने नैसर्गिक अधिकारको संरक्षणका साथै न्यायिक अधिकार स्थानीय तहमा समेत निक्षेपण गर्नु पर्ने र विवादहरू समुदायमा मेलमिलाप गराई टुंग्याउने प्रक्रियालाई पनि स्वीकार गर्नु आवश्यक छ ।

मुलुक विधिबाट चल्नुपर्दछ । राजनीति र प्रशासनका बीच सीमाहरू छुट्टिनु पर्दछ । प्रशासनमा राजनीतिकरण घातक हुन्छ । प्रशासन सेवामूलक हुनुपर्दछ । राज्यका नीति, नियम र कानूनलाई कार्यान्वयन गर्ने गराउने कार्यमा सरकारको स्थायी संरचनाको रूपमा रहेको निजामती कर्मचारी प्रशासनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । निष्पक्ष, सक्षम, इमान्दार र जिम्मेवार कर्मचारीतन्त्र भएमा नै राज्य बलियो हुन्छ । सेवाग्राहीले सेवा पाउनसक्छन् । मुलुकमा कुप्रशासन, भ्रष्टाचार, अनियमितता बढ्यो, दण्डहीनताको अवस्था रह्यो, योग्यता र क्षमताले प्राथमिकता पाएन, रगत र वंशका नाताले प्रश्रय पायो, विधिको शासन खल्बलियो र असल शासन वा सुशासन कायम भएन भने राष्ट्र असफल हुन पुग्दछ । सुशासनका मान्यताहरूलाई जीवन्त बनाउनसक्नु अहिलेको अहम् प्रश्न हो ।

निजामती प्रशासनलाई अनुशासित र मर्यादित बनाइराख्न अनुशासनहीन काम गर्नेहरूलाई कारवाही र सजाय गर्दा अख्तियारवालाले वस्तुनिष्ठ रूपले कानूनको उचित प्रक्रिया पूरा गरेको हुनुपर्दछ । आत्मनिष्ठ, मनोमानी र पूर्वाग्रही किसिमले कुनै निजामती कर्मचारीलाई विभागीय कारवाही र सजाय हुन नसकोस् भनी मनोमानी कारवाही र सजाय उपर न्यायिक नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले प्रशासकीय अदालतको संरचनालाई आत्मसात गरिएको हो । लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा स्थायी सरकारको रूपमा रहने निजामती प्रशासन योग्यता, क्षमता, उत्कृष्टता र व्यवसायिकताका मान्यता अनुसार राज्यले चलाउन सकेमा निजामती प्रशासन बलियो भई सेवाग्राही प्रति उत्तरदायी हुन्छ । राज्यको सार्वजनिक सेवालाई अनुशासित, मर्यादित र विधिसम्मत किसिमले सञ्चालन गर्न सार्वजनिक प्रशासन भित्र न्यायिक संस्कृतिको निर्माण गर्नु आवश्यक छ । परिवर्तित सन्दर्भमा यसका निम्ती प्रशासकीय अदालतको क्षेत्राधिकार वृद्धि गरी यसको संरचना र कार्यप्रणालीमा सुधारको आवश्यकता महसुस गरिएको छ । सरकारी तथा सरकारी स्वामित्वमा रहेका संस्थानका कर्मचारी उपर हुने विभागीय सजाय सम्बन्धी विवादलाई समेत यस अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र समेट्न सकिनेमा समसामयिक हुनेदेखिन्छ ।

प्रशासकीय अदालतलाई सक्षम, विश्वासिलो, पारदर्शी र जिम्मेवार बनाउन प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवस मनाउने र यसका काम कारवाही र गतिविधिलाई पारदर्शी गर्न “प्रशासकीय अदालत बुलेटिन” को प्रकाशन प्रारम्भ गरिएको छ । प्रस्तुत बुलेटिन प्रकाशनलाई निरन्तरता र स्थायित्व प्रदान गर्न सबैको सहयोग प्राप्त हुने नै छ भन्ने विश्वास लिएको छु । अन्त्यमा, हाम्रो आमन्त्रणलाई स्वीकार गरी आफ्नो अमूल्य समय दिनु भएकोमा उपस्थित सबै महानुभावहरूमा पुनः धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । धन्यवाद ।

(ग) प्रशासकीय अदालतका रजिष्ट्रार श्री राजेन्द्रप्रकाश शर्माको मन्तव्य
सभापतिज्यू,

.....
.....

प्रशासकीय अदालत स्थापना दिवसको अवसरमा आयोजित यस समारोहमा हाम्रो निमन्त्रणालाई स्वीकारेर पाल्नु भएका प्रमुख अतिथि एवं अन्य समस्त अतिथिज्यूलाई सर्वप्रथम यस समारोहमा स्वागत गर्न चाहन्छु । समयको कमिले कार्यक्रमको तयारी र आयोजनामा केही कमी कमजोरी रहनसक्नेहुँदा यसलाई सहज रूपमा लिइदिनुहुन अनुरोध गर्दछु ।

प्रशासकीय अदालत निजामती कर्मचारी उपर भएका विभागीय सजाय उपर पुनरावेदन सुन्ने अन्तिम तहको अदालतको रूपमा रहेको छ । यसको हालको क्षेत्राधिकार निजामती सेवा ऐन, २०४९, स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ र संसद सचिवालय संबन्धी ऐन, २०५८ मा तोकिएको पाइन्छ । उल्लिखित क्षेत्राधिकार भित्र यस अदालतले कार्य गरिरहेकै छ । यस अदालतको कार्यबोझ समेत विचार गर्दा कर्मचारीसँग संबन्धित सबै विवादको निरूपण गर्ने क्षेत्राधिकार यस अदालतलाई दिनु उचित हुने देखिन्छ ।

अन्त्यमा, निमन्त्रणा स्वीकार गरी आफ्नो व्यस्तताका बीच पनि अमूल्य समय हामीलाई दिनु भएकोमा उपस्थित सबै महानुभावहरूमा पुनः धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । धन्यवाद ।

भाग : दुई

राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार विषयक
कार्यशालाको प्रतिवेदन

भाग : दुई

राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार विषयक कार्यशाला को प्रतिवेदन (२०६४)

२.१. कार्यशालाको संक्षिप्त परिचय

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संविधानसभाबाट राज्यको अग्रगमन पुनः संरचना गरी लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्ने दृढता व्यक्त गरेको सन्दर्भमा **राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार** को विषयमा समेत छलफल भै तत्सम्बन्धी खाकाहरू तयार गर्न र न्यायसम्पादनका क्षेत्रमा रहेका विद्यमान समस्याहरूको पहिचान गरी निराकरण गर्ने समेतको उद्देश्यले माननीय विधायकहरू, माननीय न्यायाधीशहरू, नेपाल सरकारका सचिवहरू, बुद्धिजीवि, कानूनविद्, सुरक्षा निकायका पदाधिकारीहरू, सञ्चारकर्मी समेतको उपस्थिति एवं सहभागितामा प्रशासकीय अदालतद्वारा वि.स. २०६४ साल मंसिर ७ र ८ गते “**राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार**” विषयक एक कार्यशालाको आयोजना गरियो । उक्त कार्यशालाको कार्यक्रम तालिका, कार्यक्रममा व्यक्त भएका प्रमुख अतिथि, विशेष अतिथिका मन्तव्यहरू, प्रस्तुत भएका कार्यपत्रहरू र उक्त कार्यपत्रमा सहभागीहरूबाट भएको टिप्पणी, सहभागिताको विवरण यसै भागको अन्त्यमा समाविष्ट छ ।

उक्त कार्यशालामा सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू, माननीय विधायकहरू, सरकारका सचिवहरू, कानूनविद्, संचारकर्मी, बुद्धिजीवि लगायत करिब १६० जनाको सहभागिता रहेको थियो । दुई दिवसीय कार्यशालालाई उद्घाटन सत्र र कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल सत्रमा विभाजन गरिएको थियो ।

उक्त कार्यशालाको छलफल सत्रको अध्यक्षता प्रधानन्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरी, सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू श्री मीन बहादुर रायमाझी र श्री अनुपराज शर्माले गर्नुभएको थियो ।

२.२. उद्घाटन सत्र

“**राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार**” विषयक कार्यशालाको उद्घाटन सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरीले पानसमा दीप प्रज्वलन गरी शुभारम्भ गर्नुभयो । प्रधान न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद गिरीले न्यायपालिकाको संवैधानिक दायित्व सफलतापूर्वक निर्वाह गर्न सर्वोच्च अदालतको कार्यबोझलाई कम गर्न सरकारी कर्मचारीका सख्या, बहुवा र सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीका मुद्दाहरू समेत प्रशासकीय अदालतलाई क्षेत्राधिकार तोकिनु समसामयिक हुने मन्तव्य व्यक्त गर्नुहुँदै कार्यक्रमको सफलताको शुभकामना व्यक्त गर्नुभयो । (मन्तव्यको पूर्णपाठ यसै भागको अन्त्यमा समाविष्ट छ ।)

मन्तव्य दिने क्रममा कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्री श्री नरेन्द्र विक्रम नेम्वाङ्गले राज्यले मुलुकको अग्रगामी पुनःसंरचना गर्ने र संविधानसभाको चुनाव मार्फत मुलुकमा आमूल परिवर्तन गर्ने अठोट गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत कार्यशालाले न्यायपालिकाको समग्र सुधारका निम्ति ठोस निष्कर्ष निकाल्न सफल हुनेछ भन्ने मन्तव्य सहित कार्यक्रमको सफलताको कामना व्यक्त गर्नुभयो । (मन्तव्यको पूर्णपाठ यसै भागको अन्त्यमा समाविष्ट छ ।)

सोही क्रममा श्रम तथा यातायात व्यवस्था राज्य मन्त्री श्री रमेश लेखकले लोकतान्त्रिक पद्धतिको सुदृढीकरण र शान्ति स्थापनाको सम्बन्धमा न्यायपालिकाको पक्ष समेत जोडिएको विषय हो भन्दै स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ हो भन्नुभयो । तसर्थ, स्वतन्त्र र सक्षम न्यायप्रणालीका अवधारणाहरूलाई संविधानसभाबाट बन्ने लोकतान्त्रिक संविधानमा सुनिश्चितता आवश्यक छ । संविधान सभा साध्य हैन साधन मात्र हो । साध्य त नयाँ नेपाल निर्माण हो । नयाँ नेपालको निम्ति दलहरूका बीचमा एकता बलियो बनाई गन्तव्यमा पुग्नुपर्ने कुरामा जोडिदिनुभयो ।

सो अवसरमा सामान्य प्रशासन राज्यमन्त्री श्री रामचन्द्र यादवले मुलुक सबै नागरिकको हो । सबैको सहयोगबाट अहिलेको समस्यालाई समाधान गरी विधिसम्मत शासन सञ्चालन गर्न एकजुट हुनसकौं ।

कार्यशालाले मुलुकको भावी न्यायिक संरचनाका खाका, प्रशासकीय न्यायका मान्यता र विधिको शासन स्थापना गर्न महत्वपूर्ण निष्कर्ष प्रस्तुत गर्न सफल हुने नै छ भन्ने मन्तव्य व्यक्त गर्दै कार्यशालाको सफलताको शुभकामना व्यक्त गर्नुभयो ।

मन्तव्यको क्रममा नेपाल बार एसोसियशनका अध्यक्ष एवं वरिष्ठ अधिवक्ता श्री विश्वकान्त मैनालीले राज्यको संरचना निहित स्वार्थबाट प्रेरित नभई राष्ट्रिय स्वार्थबाट निर्देशित हुनुपर्ने, सीमान्तीकृत वर्गलाई न्यायदिन सक्ने राज्यका न्यायिक संरचना हुनुपर्ने, विधिको शासनबाट मुलुकलाई अगाडि बढाउने राजनीतिक शक्तिहरू प्रतिबद्ध हुनुपर्ने, भयरहित वातावरणमा बार र बेञ्चले काम गर्नपाउने वातावरण सृजना हुनुपर्ने, राज्यलाई विखण्डन गर्ने किसिमबाट आत्मनिर्णयको अधिकारको व्याख्या गर्ननहुने भन्ने कुरा उल्लेख गर्दै समसामयिक विषयमा केन्द्रित भई प्रारम्भ भएको यो कार्यशालाले महत्वपूर्ण निष्कर्षहरू प्रस्तुत गर्नेछ भन्दै कार्यशालाको सफलताको शुभकामना समेत व्यक्त गर्नुभयो ।

उद्घाटन सत्रको अध्यक्षता गर्नुभएका प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालले प्रमुख अतिथि, विशेष अतिथि एवं सम्पूर्ण सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिदै सभ्य समाजको प्रतीक भन्नु नै विधिको शासन हो । विधिको शासन हुन विधि स्वयं पनि तर्कपूर्ण, न्यायशील र विवेकसम्मत हुनपर्दछ भन्नुभयो । उहाँले राज्यको न्यायिक अधिकारको विषय राष्ट्रको गम्भिर विषयवस्तु बन्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले यस कार्यशालाको आयोजना गरिएको हुँदा कार्यशालामा हुने छलफलले न्यायक्षेत्रको समस्या निराकरण गर्न र राज्यको न्यायिक अधिकारको भावी खाका कोर्न समेत उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउने धारणा व्यक्त गर्नुभयो ।

२.३. कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल सत्र

उद्घाटन सत्रपछि कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल सत्र प्रारम्भ भयो । कार्यशालाको पहिलो दिन पहिलो र दोश्रो सत्र र दोश्रो दिन तेश्रो र चौथो सत्र संचालन भएको थियो । कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल सत्रपछि सो कार्यशालाले सर्वसम्मतीबाट निष्कर्ष पारित गरेको थियो ।

पहिलो सत्र

कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल सत्रमा पहिलो सत्रको सभापतित्व सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम् माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझीले गर्नुभयो । उक्त सत्रमा “आधुनिक राज्य निर्माण : नेपालको वर्तमान परिदृष्य” विषयक कार्यपत्र राजनीति विश्लेषक श्री देवराज दाहालले प्रस्तुत गर्नुभयो । कार्यपत्र प्रस्तुतीका क्रममा उहाँले शक्ति, दण्ड र करमा राज्यको एकाधिकार, जनताको वफादारी र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता आधुनिक राज्यका अनिवार्य तत्वहरू हुन्, राज्य भनेको नागरिकलाई पहिचान दिने संस्था हो, कल्याणकारी राज्य निर्माणका लागि सरोकारवाला सबै पक्षले सहकार्य गर्न आवश्यक छ, कानून कार्यान्वयनमा स्वच्छ र तटस्थ प्रशासनयन्त्रको भूमिका अहम् हुन्छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रस्तुत कार्यपत्रमाथि मानव अधिकारवादी श्री कृष्ण पहाडी, सह-सचिव श्री लक्ष्मी प्रसाद खतिवडा शिक्षा मन्त्रालय, अधिवक्ता श्री टिकाराम भट्टराई, महानिर्देशक श्री हरिबोल खनाल पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, अधिवक्ता ज्योति बाँनिया, वरिष्ठ पत्रकार श्री ध्रुवहरि अधिकारी, रजिष्ट्रार श्री टंकमणि शर्मा सहकारी विभाग, उप-प्राध्यापक श्री कृष्ण बेल्वासे, अधिवक्ता श्री कुमार रेग्मी, सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री शारदा प्रसाद पण्डित समेतले छलफलमा भाग लिँदै आ-आफ्ना जिज्ञाशा र प्रश्नहरू कार्यपत्र प्रस्तोता सामु राख्नुभयो । श्री कृष्ण पहाडीले आज सबैले सकारात्मक सोच राखेर अगाडि बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ भन्नुहुँदै कार्यपत्र धेरै आलोचनीय भएको टिप्पणी गर्दै सकारात्मक सोच र संस्कृतिको निर्माण अपरिहार्य छ भन्ने धारणा राख्नुभयो । उप-प्राध्यापक श्री कृष्ण बेल्वासेले कार्यपत्रमा व्यक्त विचार आपत्ति गर्नुपर्ने कुनै कारण छैन भन्नुहुँदै व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको प्रयोग गर्दा अरूको अधिकार हनन् हुनेतर्फ पनि सचेत हुनुपर्ने धारणा राख्नुभयो । कार्यपत्रमाथि टिप्पणी गर्दै अधिवक्ता टिकाराम भट्टराईले राज्यका मूलचरित्रबाट न्यायपालिका भिन्न र फरक हुनसक्दैन । न्यायपालिकाले पनि परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने तर्क पेश गर्नुभयो । अधिवक्ता श्री कुमार रेग्मीले अदालतको काम जनताको भावना बमोजिमको कार्य गर्ने नभई अदालत संविधान र कानूनको संरक्षक हो भन्ने धारणा राख्नुभयो । सह-सचिव लक्ष्मी प्रसाद खतिवडाले प्रस्तुत कार्यपत्र सान्दर्भिक र सराहनिय छ भन्नु हुँदै प्रस्तुत छलफलले ठोस निष्कर्ष

निकाल्न सकोस् भन्ने सुभाब राख्नुभयो । महानिर्देशक हरिबोल खनालले हामी सबैले यथास्थितिवादी चिन्तनबाट माथि उठनुपर्छ भन्नु हुँदै परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढनुपर्छ भन्ने धारणा राख्नुभयो । अधिवक्ता ज्योती वाँनियाले न्यायिक सुशासनको लक्ष्यमा संसदीय सुनुवाई बाधक भएको छ भन्नु हुँदै संसदीय सुनुवाईको पहिलो प्रयोगमा नै न्यायपालिकालाई कमजोर बनाउन खोजिएको धारणा व्यक्त गर्नुभयो । वरिष्ठ पत्रकार ध्रुवहरि अधिकारीले कार्यपत्रले बुद्धिजीवीहरूलाई दुई वर्गमा राख्न खोजेको धारणा राख्नुहुँदै कस्ता खालका बुद्धिजीवी भन्न खोजिएको हो प्रष्ट पार्न आग्रह गर्नुभयो । रजिष्ट्रार टंकमणी शर्माले कार्यपत्रमा द्वन्दका प्राथमिक पक्षलाईभन्दा सहायक पक्षलाई बढी प्राथमिकता दिइएको पाइयो भन्ने सुभाब प्रस्तुत गर्नुभयो । माननीय न्यायाधीश श्री शारदा प्रसाद पण्डितले शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त बमोजिम राज्यका सबै निकायहरू संचालित हुनुपर्छ भन्ने सुभाब प्रस्तुत गर्नुभयो । छलफलमा सहभागीहरूबाट उठाइएका जिज्ञाशा र प्रश्नहरूको उत्तर दिँदै कार्यपत्र प्रस्तोता श्री देवराज दाहालले न्यायपालिका राज्यकै एउटा अंग भएतापनि राजनीतिले न्यायपालिका र कानूनलाई निस्तेज गरिनुहुँदैन । न्यायपालिका यथास्थितिवादीमात्र भएर हुँदैन परिवर्तन उन्मुख हुनसक्नुपर्दछ, सहभागीहरूको सुभाबलाई समावेश गरी कार्यपत्र परिस्कृत गरिने भन्नु हुँदै कार्यपत्र माथि छलफल गर्ने सहभागीहरू सबैमा धन्यवाद ज्ञापन समेत गर्नुभयो ।

कार्यपत्रले नेपालको बस्तुस्थितिको चित्रण गरेको र राज्य निर्माणका आधारका सैद्धान्तिक तर्कहरू प्रस्तुत गरेको देखिएको भन्नुहुँदै छलफलमा भाग लिने सम्पूर्ण सहभागीहरू एवं कार्यपत्र प्रस्तोता समेतलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दै पहिलो सत्रको सभापतित्व गर्नुहुने सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम् माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझिले मन्तव्य सहित पहिलो सत्रको समापन गर्नुभयो ।

दोश्रो सत्र

कार्यक्रमको दोश्रो सत्रको सभापतित्व सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम् न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझिले गर्नुभयो । सो सत्रमा “राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार” विषयक कार्यपत्र प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालले प्रस्तुत गर्नुभयो । कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै प्रस्तोता दाहालले राज्यले संविधानको निर्माण गर्दा मूलतः जनताको अधिकार, स्वतन्त्रता र अवसरको व्यवस्था, अधिकारको प्राथमिकीकरण, अवसर प्राप्त गर्ने संरचना एवं उपचारको सुनिश्चितता जस्ता विषयहरूलाई विशेष ध्यान दिनुपर्दछ भन्ने कुरामा प्रकाश पाउँ मुलुक सधैं संविधान निर्माणको प्रयोगशाला बनिरहनु हुँदैन भन्नु भयो । लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका आधारभूत मान्यताहरूलाई समाहित गरी लोकतान्त्रिक संस्कृतिको निर्माणद्वारा भविष्यका सन्ततिलाई सुखको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने संविधान, राज्यको संरचना र कार्य प्रणालीको दिगो व्यवस्था गर्नु नै अहिलेको मुख्य आवश्यकता हो भन्ने कुरामा जोड दिनुभयो ।

प्रस्तुत कार्यपत्रमाथि सहभागी वरिष्ठ पत्रकार श्री ध्रुवहरि अधिकारी, अधिवक्ता श्री ध्रुवनाथ पन्त, पत्रकार महासंघका पूर्वसभापति श्री सुरेश आचार्य समेतले छलफलमा भागलिँदै कार्यपत्रमाथि आ-आफ्नो धारणा, जिज्ञाशा र प्रश्नहरू प्रस्तोता सामु राख्नुभयो । छलफलमा भाग लिँदै अधिवक्ता श्री ध्रुवनाथ पन्तले वाणिज्य अदालत र उपभोक्ता अदालतको गठन हुनु जरूरी छ । कार्यपत्रमा उल्लेख भएजस्तै अर्धन्यायिक निकायमा परिपत्रमुखी र निर्देशनमुखी संस्कार कायमै छ, यसको अन्त्य हुनुपर्दछ भन्ने सुभाब प्रस्तुत गर्नुभयो । अर्का सहभागी वरिष्ठ पत्रकार श्री ध्रुवहरि अधिकारीले संविधानसभा, स्वतन्त्र न्यायपालिका जस्ता विशिष्ट सैद्धान्तिक कुराहरूलाई जनताको सामु पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकता औल्याउँदै अन्तरिम संविधानले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई बिसन खोजेको प्रति टिप्पणी गर्दै यसलाई गंभीर भएर सोच्नुपर्ने सुभाब प्रस्तुत गर्नुभयो । पत्रकार श्री सुरेश आचार्यले कार्यशालाको मूल विषयवस्तुका आधारमा राज्यको संरचनाका सम्बन्धमा स्पष्ट दृष्टिकोण आउनु पर्ने भन्दै संवैधानिक अदालतको कामका बारेमा समेत स्पष्ट पार्न जिज्ञासा प्रस्तुत गर्नुभयो । केही सहभागीहरूले कार्यपत्रमा राज्य बलियो हुनुपर्छ भनियो, कस्तो व्यवस्था भए राज्य बलियो हुन्छ ? कार्यपत्र प्रस्तोतालाई प्रष्ट गर्न आग्रह गर्नुभयो । छलफलमा उठेका विभिन्न जिज्ञाशा र सुभाबहरूको उत्तर दिँदै कार्यपत्र प्रस्तोता श्री काशीराज दाहालले राज्य बलियो हुन ५ वटा तत्वहरू अनिवार्य हुनुपर्ने धारणा राख्नुभयो । जसमा बलियो अर्थतन्त्र, राष्ट्रियता र लोकतन्त्रलाई संस्थागत

गर्ने गुणस्तरीय शिक्षा, नयाँ प्रविधीको प्रचुर प्रयोग, संगठनको सबलीकरण, सक्षम र दूरदर्शी राजनैतिक नेतृत्व आवश्यक छ, भन्नुहुँदै न्याय सम्पादनको प्रकृत्यामा व्यापक सुधारको आवश्यकता औल्याउनुभयो ।

राज्यको संरचना निर्माण गर्दा स्वतन्त्र न्यायपालिकामा प्रतिकुल प्रभाव पार्ने व्यवस्था गर्नु नहुने विचार व्यक्त गर्नुहुँदै छलफलमा भाग लिने संपूर्ण सहभागी र कार्यपत्र प्रस्तोता समेतमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दै दोश्रो सत्रको सभापतित्व गर्नुहुने सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम् न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायामाभीले समापन मन्तव्य सहित दोश्रो सत्रको समापन गर्नुभयो ।

सो दिन दोश्रो सत्रको समापनपछि सहभागीहरूको सम्मानमा रात्री भोजको आयोजना गरियो । उक्त समारोहमा सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री केदारप्रसाद गिरी, व्यवस्थापिका संसदका सभामुख श्री सुवासचन्द्र नेम्वाङ्ग, पूर्वप्रधानमन्त्री श्री शेर बहादुर देउवा, शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्री श्री रामचन्द्र पौडेल लगायतका विभिन्न दलका नेताहरूको समेत उपस्थिति थियो ।

तेस्रो सत्र

कार्यक्रमको दोस्रो दिन मिति २०६४।८।८ गते बिहान ९ बजे तेस्रोसत्र प्रारम्भ भयो । तेस्रो सत्रको अध्यक्षता सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरीले गर्नुभयो । सो सत्रमा “स्वतन्त्र न्यायपालिका र न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयनमा राज्यको दायित्व र भूमिका” विषयक कार्यपत्र सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम् न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाभीले प्रस्तुत गर्नुभयो । कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै माननीय न्यायाधीश श्री रायमाभीले न्यायिक स्वतन्त्रता आफैमा साध्य हैन, साध्य हासिल गर्ने साधनसम्म हो । साध्य त जनताका हक र अधिकार, मानव अधिकार र कानूनी राज्यको रक्षा हो भन्नुभयो । निरपेक्ष, स्वच्छ एवं निर्मल न्याय प्रवाहको निमित्त न्यायिक स्वतन्त्रता आवश्यक हुन्छ भन्ने धारणाका साथ अन्तरिम संविधान, २०६३ ले स्वतन्त्र न्यायपालिकाका अवधारणालाई आत्मसात् गर्न नसकेका बुँदाहरू प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रस्तुत कार्यपत्रमाथि सहभागीहरू उपरथी श्री निरेन्द्र अर्याल, वरिष्ठ पत्रकार श्री ध्रुवहरि अधिकारी, अधिवक्ता श्री प्रकाश वस्ती, सहसचिव श्री सोमलाल सुवेदी स्थानीय विकास मन्त्रालय, काठमाण्डौ महानगरपालिकाका कार्यकारी प्रमुख श्री दिनेश कुमार थपलिया, अधिवक्ता श्री राम नगीना देव, माननीय न्यायाधीश श्री अलि अकबर मिकरानी पु.वे.अ. पाटन, सचिव श्री बाबुराम आचार्य भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, अधिवक्ता श्री ज्योति बानियाँ, अधिवक्ता श्री कुन्साङ लामा, सह-महान्यायाधिवक्ता श्री मोहन बहादुर कार्की, सहसचिव श्री टेक प्रसाद हुङ्गाना व्यवस्थापिका संसद सचिवालय, रजिष्ट्रार श्री टंकमणि शर्मा सहकारी विभाग, महानिर्देशक श्री हरिवोल खनाल पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, महानिर्देशक श्री उत्तम भट्टराई खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, अधिवक्ता श्री ध्रुवनाथ पन्त, सह-न्यायाधीवक्ता श्री पुष्पराज कोइराला, उप-प्राध्यापक श्री कृष्ण बेल्लासेले छलफलमा भाग लिँदै आ-आफ्ना जिज्ञाशा, प्रश्न र सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुभयो । उपरथी श्री निरेन्द्र अर्यालले प्रशासकीय अदालतले गरेको यो कार्य सकारात्मक हो भन्नु हुँदै प्रशासकीय अदालतका पदाधिकारीहरूको नियुक्ती कर्मचारी भन्दा बाहिरी क्षेत्रबाट गरिनुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो । छलफलमा सहभागी काठमाण्डौ महानगरपालिकाका कार्यकारी प्रमुख श्री दिनेश कुमार थपलियाले प्रभावकारी फैसला कार्यान्वयनका लागि छुट्टै साभ्ना संयन्त्र निर्माण गरिनुपर्ने आवश्यकता औल्याउदै न्यायिक अधिकार स्थानीय निकायमा निक्षेपण गरिनुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो । वरिष्ठ पत्रकार श्री ध्रुवहरि अधिकारीले कार्यपत्रमा न्यायपालिकाको कमजोरीहरूलाई समेट्नसकेको भए अझ राम्रो हुनेथियो भन्नेतर्फ ध्यानार्कषण गराउनु हुँदै फैसला कार्यान्वयन हुननसक्नु तर्फ सबै पक्षले गंभीर भएर सोच्नु जरूरी छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्नुभयो । अधिवक्ता श्री प्रकाश वस्तीले कार्यपत्रमा न्यायपालिकामा कानून व्यवसायीको भूमिकाका बारेमा केही कुरा उल्लेख भएको भए अझ राम्रो हुने विचार व्यक्त गर्दै फैसला कार्यान्वयनका कानूनी पक्षहरू पुरातन छन् यसमा समसामयिक सुधारको आवश्यकता छ भन्ने सुझाव राख्नु भयो । सहसचिव श्री सोमलाल सुवेदीले फैसला कार्यान्वयन गर्नमा कर्मचारीतन्त्रमा पन्छिने प्रवृत्तिको कमजोरीका कारण कार्यान्वयन हुन नसकेको भन्ने धारणा राख्नुभयो । अधिवक्ता श्री ध्रुवनाथ पन्तले कार्यपत्रमा न्यायपालिकाको इतिहास र वर्तमान दुवै भल्किएको छ यसको सैद्धान्तिक पक्ष पनि राम्रो छ भन्नुहुँदै कमजोरी उल्लेख नभएको तर्फ सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो । छलफलमा भाग लिँदै सहसचिव श्री टेकप्रसाद हुंगानाले अहिलेको युग न्यायिक सुशासनको युग हो । नागरिक प्रति उत्तरदायी हुनु हामी सबैको पहिलो जिम्मेवारी भएको हुँदा यी कुराहरूलाई सम्बोधन गर्नका निमित्त संसदीय सुनुवाईको संविधानमा

व्यवस्था गरिएको हो भन्नुभयो । सह-न्यायाधीवक्ता श्री पुष्पराज कोइरालाले फैसला कार्यान्वयनका लागि छुट्टै कानूनको आवश्यकता औल्याउँदै पुराना ऐन कानूनको संशोधन जरूरी छ भन्ने धारणा राख्नुभयो । उप-प्राध्यापक श्री कृष्ण बेलवासेले कार्यपत्र सन्तुलित र सहानीय छ कार्यपत्रको निस्कर्ष सन्तुलित हुनुपर्ने तर्फ ध्यानाकर्षण गराउनुभयो । अधिवक्ता श्री कुन्साङ्ग लामाले फैसला कार्यान्वयन नै न्यायालयको जनआस्थाको केन्द्रविन्दु हो भन्ने धारणा राख्नुभयो । सह न्यायाधीवक्ता श्री मोहन बहादुर कार्कीले फैसला कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू पनि कार्यपत्रमा समावेश हुन सकेको भए कार्यपत्र अझ गहन हुनेथियो भन्ने सुझाव राख्नुभयो । अधिवक्ता श्री राम नगीना देवले कार्यपत्रमा कस्तो न्यायिक ढाँचा हाम्रो लागि राम्रो हुने थियो भन्ने कुरा पनि समावेश भइदिएको भए अझ गहन हुनेथियो भन्ने धारणा राख्नु भयो । पुनरावेदन अदालतका माननीय न्यायधीश श्री अलि अकबर मिकरानीले फैसला कार्यान्वयनको विषयमा विदेशको जस्तो छोटो प्रकृया अवलम्बन गरिने कानूनी व्यवस्था हुन जरूरी छ भन्नुभयो । सचिव श्री बावुराम आचार्यले अर्धन्यायिक निकायले गरेको फैसला कार्यान्वयनमा अदालतको भूमिकाका बारेमा पनि कार्यपत्रमा उल्लेख भएको भए अझ राम्रो हुनेथियो भन्ने सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो । अधिवक्ता श्री ज्योति बानियाँले कार्यपालिकामा फैसला कार्यान्वयन गर्ने काममा असाध्यै पन्छिने प्रवृत्ति हावी छ यसतर्फ सबै गंभीर हुनुपर्ने धारणा राख्नुभयो । महानिर्देशक श्री उत्तम भट्टराईले कार्यपत्र समयसामयिक र सन्तुलित छ भन्नुहुँदै फैसला कार्यान्वयनको लामो प्रकृत्यामा सुधार गरिनु आवश्यक छ भन्नुभयो । महानिर्देशक श्री हरिबोल खनालले स्वतन्त्र न्यायपालिका र कानूनी शासनलाई जीवन्त राख्नु जरूरी छ भन्ने धारणा राख्नुभयो । लोकसेवा आयोगका सदस्य डा.श्री श्रीकृष्ण यादवले अदालतबाट कतिपय निर्णय गर्न ढिलाई भएको र अलग-अलग इजलासबाट अलग-अलग निर्णय हुदा कार्यान्वयनमा केही समस्या रहेको बताउनुभयो ।

छलफलमा उठेका प्रश्नहरूको उत्तर दिँदै प्रस्तोता माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझीले हामीमा भएका कमी कमजोरीहरूलाई सरोकारवाला सबैपक्षहरूसंग बसेर छलफल गरी सुधार गर्दै जानु आवश्यक छ, न्यायको वास्तविक उपभोग कार्यान्वयनको चरण पूराभएपछि मात्र हुन्छ । वास्तविक न्यायको अनुभूति फैसला कार्यान्वयनपछि मात्र हुनेहुँदा यस तर्फ सबै पक्षले गंभीर भएर सोच्नुपर्दछ, भन्नुहुँदै छलफलमा भाग लिने सम्पूर्ण सहभागीहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभयो । कार्यक्रमका सभापति सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश केदारप्रसाद गिरिले कार्यपत्र एवं छलफलमा उठेका प्रश्नहरूले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको विकास तथा न्यायसम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउने नै छ, भन्नुहुँदै सहभागी सम्पूर्ण महानुभावहरूमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दै आफ्नो समापन मन्तव्य सहित तेस्रो सत्र सम्पन्न भएको घोषणा गर्नुभयो ।

चौथो सत्र

कार्यक्रमको दोस्रो दिन तेस्रोसत्रको समापनपछि बिहान ११ बजेबाट सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री अनुपराज शर्माको अध्यक्षतामा चौथो सत्रको प्रारम्भ भयो । सो सत्रमा “अदालतका निर्णय र आदेश कार्यान्वयनमा रहेका समस्याहरू” विषयक कार्यपत्र नेपाल सरकारका तर्फबाट सचिव श्री युवराज पाण्डेले प्रस्तुत गर्नुभयो । कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै श्री पाण्डेले न्यायपालिका विनाको समाज कल्पना गर्नसकिन्न । समाजमा सबै पक्ष र अंगलाई न्यायपालिकाले प्रभाव पारेको हुन्छ, भन्नुहुँदै न्यायपालिकाले आफूले गरेका फैसलाको सकारात्मक टिप्पणीहरूलाई आत्मसात गर्नुपर्ने धारणा राख्नुभयो ।

कार्यपत्रमाथि विधायक अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल, वरिष्ठ अधिवक्ता श्री कृष्ण प्रसाद भण्डारी, माननीय न्यायाधीश श्री कृष्णप्रसाद बस्याल, पुनरावेदन अदालत पाटन, अधिवक्ता श्री टिकाराम भट्टराई, कार्यकारी प्रमुख श्री दिनेशकुमार थपलिया, माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री रण बहादुर बम, पुनरावेदन अदालत पाटन, अधिवक्ता श्री कुन्साङ्ग लामा, रजिष्ट्रार श्री टंकमणि शर्मा सहकारी विभाग, माननीय न्यायाधीश श्री अलि अकबर मिकरानी, पुनरावेदन अदालत पाटन, अध्यक्ष श्री राजेन्द्र दाहाल प्रेस काउन्सिल समेतले छलफलमा भाग लिँदै आ-आफ्ना धारणा, जिज्ञाशा, प्रश्न र सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुभयो । छलफलमा भाग लिँदै अधिवक्ता श्री हरिहर दाहालले प्रशासनिक अधिकारीहरूले निर्णय गर्दा कानूनको उचित प्रकृया पुऱ्याएर निर्णय गर्ने पद्धतिको विकास गर्न जरूरी छ, भन्नु हुँदै कानूनको पालना गर्ने आदत सबै पक्षले बसाउनु पर्ने सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो । वरिष्ठ अधिवक्ता श्री कृष्ण प्रसाद भण्डारीले अदालतको

अवहेलनामा कारवाही हुन्छ भनेर डराई काम नगर्ने बानी त्याग्नु पर्ने धारणा राख्नुभयो । पुनरावेदन अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री अलि अकबर मिकरानीले अदालतले सधैं कानून र प्रमाणहरूको मूल्याङ्कन गरेर मात्र निर्णय दिन्छ भन्ने धारणा राख्नुभयो । माननीय न्यायाधीश श्री कृष्ण प्रसाद बस्यालले उचित कानूनी प्रकृया नपुऱ्याई गरिएका प्रशासनिक निर्णयहरू उपर मात्र अदालतबाट अन्तरिम आदेश जारी हुने गर्दछन् भन्ने धारणा राख्नुभयो । सह-न्यायाधिवक्ता श्री पुष्पराज कोइरालाले कार्यपत्रले नकारात्मक र सकारात्मक पक्षलाई समेट्नु पर्दछ भनी ध्यानाकर्षण गराउनुभयो । अधिवक्ता श्री टिकाराम भट्टराईले अदालतका निर्णयहरूमा पनि सार्वजनिक टिका टिप्पणी हुनु सकारात्मक पक्ष हो भन्नुभयो । काठमाण्डौ महानगरपालिकाका कार्यकारी प्रमुख श्री दिनेशकुमार थपलियाले फैसला कार्यान्वयन कसले गर्ने र समस्या के हो भन्ने बारेमा समेत निर्णयकर्ताले ध्यानदिनु आवश्यक छ भन्ने सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो । माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री रण बहादुर बमले अवहेलना न्यायाधीशको सुरक्षाकालागि नभई निर्णय कार्यान्वयन गराउन र परिपालना गराउनका लागि हो भन्ने धारणा राख्नुभयो । अधिवक्ता श्री कुन्साङ्ग लामाले अदालतको फैसला कार्यान्वयन हुनुपर्छ भन्ने सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो । रजिष्ट्रार श्री टंकमणि शर्माले अदालतले कानून मात्र हेर्ने गर्छ तर प्रशासनले कानून र कामकारवाही दुबै हेर्ने हुँदा समन्वयको अभाव रहेको धारणा राख्नुभयो । प्रेस काउन्सिलका अध्यक्ष श्री राजेन्द्र दाहालले अदालती फैसलाको भाषा जटिल भएकोले कार्यान्वयनमा समेत समस्या रहेका हुँदा फैसलाको भाषामा सरलीकरण गर्नुपर्ने समेतको सुझाव प्रस्तुत गर्नुभयो ।

छलफलमा उठेका प्रश्नहरूको उत्तर दिँदै सचिव श्री युवराज पाण्डेले सकारात्मक सुझावहरूलाई आफुले सधैं शिरोधार्य गर्ने बताउनुभयो । स्वतन्त्र न्यायपालिका सबैको चाहना हो भन्नु हुँदै छलफलमा भाग लिने सम्पूर्ण सहभागीहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभयो ।

छलफलमा चौथो सत्रको सभापतित्व गर्नुहुने सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री अनुपराज शर्माले अदालत पनि अब यथास्थितिवादी हुनुहुँदैन, अदालतले पनि समयसापेक्ष परिवर्तनलाई आत्मसात गर्न सक्नुपर्दछ भन्नु हुँदै राज्यका अरू क्षेत्रमा परिवर्तन आउने तर अदालत चाहिँ पुरानै पारामा रमाउने प्रवृत्तिमा सुधार जरूरी छ । यसैगरी कार्यपालिका र त्यसमा कार्यरत पदाधिकारीहरूले कानूनी शासनको मान्यता अनुरूप कानूनको अक्षरसः पालना गर्नुपर्दछ भन्नुभयो । अदालतलाई संकटबाट बचाउने प्रेस र बार नै हुन भन्नुहुँदै स्वस्थ टिकाटिप्पणी गर्न सबै स्वतन्त्र छन् भन्ने धारणा राख्नुभयो । यस किसिमका सामायिक छलफलले एक अर्कामा रहेका कमी कमजोरीको उजागर गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ भन्नुहुँदै कार्यपालिकाले कानूनमा सामायिक सुधार चाहिँ नगर्ने अनि अदालतलाई मात्र दोष थुपर्ने परम्पराले मात्र पनि सुधार हुँदैन भन्दै सम्पूर्ण सहभागीहरू एवं कार्यक्रम आयोजकलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभयो ।

कार्यशालाको अन्तमा कार्यशालाको निष्कर्ष सर्वसम्मतिमा पारित गरियो । आयोजकका तर्फबाट प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालले कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश, विशेष अतिथि मन्त्रीज्यूहरू, नेपाल बार एशोशिएसनका अध्यक्ष, कार्यपत्र लेखन गरी प्रस्तुत गर्नुहुने विज्ञ, माननीय न्यायाधीश, सचिवलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभयो । यसैगरी विभिन्न छलफल सत्रको अध्यक्षता गर्नुहुने सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश, माननीय न्यायाधीश र कार्यशालामा सहभागी हुनुभएका माननीय विधायक, माननीय न्यायाधीश, सरकारका मुख्य सचिव, सचिव, सरकारका विभिन्न निकायका विभागीय प्रमुखहरू, सुरक्षा निकायका वरिष्ठ अधिकृत, कानून व्यवसायी, बुद्धिजीवी, संचारकर्मी र कार्यशालाको आयोजनामा सहयोग गर्ने एफ. ई. एस.का प्रमुख एवं उपप्रमुख समेत सम्पूर्णलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभयो ।

२.४. कार्यशालाको निष्कर्ष

प्रशासकीय अदालतद्वारा आयोजित “राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार” विषयको सो कार्यशालाले देहायको निष्कर्ष सर्वसम्मतीबाट पारित गरेको थियो:

- ❖ राज्यको संरचना निर्माण गर्दा जनताको पहुँच र सहज हुने किसिमबाट हुनुपर्दछ । राज्यको ढाँचा र स्वरूप तयारका निम्ति अध्ययन र छलफल गर्दा राज्यको न्यायिक अधिकारको विषयलाई पनि संगै अध्ययन गरि सो को खाका तयार गर्नुपर्दछ ।

- ❖ लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको सम्बर्धन र नागरिक हकको संरक्षणका निम्ति स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका आवश्यक भएकाले स्वतन्त्र र सक्षम न्याय प्रणालीका आवश्यक पूर्व शर्तहरूको संवैधानिक सुनिश्चितता हुनुपर्दछ । साथै न्यायपालिकामा कार्यरत न्यायकर्मीहरूले आफुले गरेको कामको आत्ममूल्यांकन गर्दै सामाजिक न्यायका मान्यतालाई न्यायिक सक्रियताद्वारा समय सापेक्ष रूपमा व्याख्या गर्दै जानुपर्दछ ।
- ❖ अदालतका आदेश र फैसलाको कार्यान्वयनमा अदालतप्रतिको जनताको आस्था र विश्वास परिर्लक्षित हुनेहुँदा फैसला कार्यान्वयनको विद्यमान समस्यालाई अन्त्य गर्न फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी नयाँ कानून निर्माण गर्नुपर्ने, यस्तो कानून निर्माण गर्दा फैसलाको अनुगमन गर्ने र कार्यान्वयन गर्न छुट्टै विशेष संयन्त्रको निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- ❖ प्रशासकीय न्यायलाई जीवन्त बनाउन निजामती सेवाका सबै विवादहरू तथा सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीका विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार प्रशासकीय अदालतलाई प्रदान गर्न विद्यमान प्रशासकीय अदालतको स्वरूप र क्षेत्राधिकारमा पुनरावलोकन हुनुपर्दछ ।
- ❖ अर्धन्यायिक न्याय सम्पादन गर्ने प्रशासकीय अधिकारीले कानून र न्यायको मान्यतालाई अवलम्बन गरी कानूनको उचित प्रकृया अपनाई न्याय सम्पादन गर्नुपर्ने, परिपत्र र निर्देशनमुखी व्यवस्थाको प्रभाव प्रशासकीय अधिकारीको न्याय सम्पादनमा अन्त्य हुनुपर्दछ ।
- ❖ न्याय क्षेत्रको समस्याको समाधान र निराकरणका निम्ति यस किसिमका छलफल, अन्तरक्रिया र कार्यशालालाई निरन्तरता दिनुपर्दछ ।

२.५. कार्यशालाको कार्यक्रम तालिका

मिति: २०६४ मंसिर ७ र ८ गते (शुक्रबार र शनिबार)

स्थान: होटल हिमालय, कृष्णडोल

पहिलो दिन (२०६४।८।७)

१.३०-१.४५: सहभागीहरूको नाम रजिष्ट्रेशन

१.४५-२.३०: उद्घाटन सत्र

आसन ग्रहण : प्रमुख अतिथि, विशेष अतिथि, कार्यपत्र प्रस्तोता एवं अन्य अतिथिहरूको आसन ग्रहण
अध्यक्षता : प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहाल
सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश ज्यूबाट पानसमा दीप प्रज्वलन गरी कार्यशालाको उद्घाटन
मन्तव्य:

- अध्यक्ष, नेपाल वार एशोसिएशन, श्री विश्वकान्त मैनाली
- माननीय सामान्य प्रशासन राज्यमन्त्री श्री रामचन्द्र यादव
- श्रम तथा यातायात व्यवस्था राज्य मन्त्री श्री रमेश लेखक
- माननीय कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्री श्री नरेन्द्रविक्रम नेम्वाङ
- सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरी
- सभापतिको मन्तव्य र सभा विसर्जन

कार्यपत्र प्रस्तुति र छलफल सत्र

२.३०-४.००: पहिलो सत्र

अध्यक्षता : माननीय न्यायाधीश श्री मीन बहादुर रायमाझी, सर्वोच्च अदालत

२.३०-३.१०: कार्यपत्र प्रस्तुति

कार्यपत्र:

आधुनिक राज्य निर्माण : नेपालको वर्तमान परिदृश्य
प्रस्तोता राजनीतिशास्त्री श्री देवराज दाहाल

३.१०-४.००: सहभागीहरूबाट छलफल

४.००-४.१५: चियापान

४.१५-५.४५: दोस्रो सत्र

अध्यक्षता : माननीय न्यायाधीश श्री मीन बहादुर रायमाझी, सर्वोच्च अदालत

४.१५-४.५५: कार्यपत्र प्रस्तुति

कार्यपत्र:

राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार

प्रस्तोता: श्री.काशीराज दाहाल, अध्यक्ष, प्रशासकीय अदालत

४.५५-५.४५: सहभागीहरूबाट छलफल

६.०० : सहभागीहरूको सम्मानमा रात्री भोज

दोस्रो दिन (२०६४।८।८)

८.३०-९.००: जलपान

९.००- १०.४५: तेस्रो सत्र

अध्यक्षता : सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरी

९.००-९.४५: कार्यपत्र प्रस्तुति

कार्यपत्र:

स्वतन्त्र न्यायपालिका र न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयनमा राज्यको दायित्व र भूमिका
प्रस्तोता मा. न्या. श्री मीनबहादुर रायमाझी, सर्वोच्च अदालत

९.४५-१०.४५: सहभागीहरूबाट छलफल

१०.४५-११.००: चियापान

११.००- १.००: चौथो सत्र

अध्यक्षता : माननीय न्यायाधीश श्री अनुपराज शर्मा, सर्वोच्च अदालत

११.००-११.४५: कार्यपत्र प्रस्तुति

कार्यपत्र:

अदालतका निर्णय र आदेश कार्यान्वयनमा रहेका समस्याहरू

प्रस्तोता नेपाल सरकारका तर्फबाट मन्त्रालयका सचिव, युवराज पाण्डे

११.४५-१२.४५: सहभागीहरूबाट छलफल

१२.४५ -१.००: कार्यशालाको निष्कर्ष र समापन

१.००: दिवाभोज

२.६. कार्यशालामा व्यक्त भएका मन्तव्यहरू

प्रशासकीय अदालतद्वारा आयोजित राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार विषयक कार्यशालामा व्यक्त भएका मन्तव्यहरूको पूर्णपाठ :

(क) सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद गिरीको मन्तव्य

सभापतिज्यू,

.....

.....

प्रशासकीय अदालतको आयोजनामा हुन लागेको “राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार” विषयक यस महत्वपूर्ण कार्यशालाको उद्घाटन समारोहका प्रमुख आतिथ्य ग्रहण गरी मन्तव्य व्यक्त गर्ने अवसर प्राप्त भएकोमा आयोजक प्रशासकीय अदालतलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस अवसरमा कार्यक्रमको सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

आजको लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा कानूनी राज्य एवं संवैधानिक पद्धतिलाई विधिसम्मत किसिमले निरन्तरता दिने र आम जनताको आधारभूत हक अधिकारको संरक्षण गरी कानूनी राज्यको आधारणालाई मूर्तरूप प्रदान गर्ने राज्यको अङ्ग स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका नै हो ।

न्यायपालिका उपर रहेको गुरुतर संवैधानिक दायित्वलाई सक्षमतापूर्वक निर्वाह गर्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न किसिमका कठिनाईहरूको सामना गर्नु परेपनि न्याय सम्पादन सक्रियतापूर्वक गरि आएको छ । सर्वोच्च अदालतमा कार्यवोभ अत्यधिक छ । यसलाई चुनौतीको रूपमा लिई समयमा नै न्याय दिनुपर्ने अदालतको जिम्मेवारी बनेको छ । न्यायपालिकाको सुदृढीकरणका लागि जनआस्थाको पनि उत्तिकै महत्व रहेको हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा अदालतका विभिन्न समस्याहरू रहेको भएपनि सर्वोच्च अदालत जनताको हक अधिकारको संरक्षण एवं लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई प्रवर्धन गर्न यथासंभव कटिबद्ध रहेको छ । न्यायपालिकाप्रतिको जनआस्था अभिवृद्धि गर्न न्यायकर्मीहरू इमान्दारपूर्वक निष्ठासाथ सदैव क्रियाशील भइने रहनेछन् ।

न्यायपालिकाको संवैधानिक दायित्व सफलतापूर्वक निर्वाह गर्न सर्वोच्च अदालतको कार्यवोभलाई कम गरी सर्वोच्च अदालतलाई सक्षम र प्रभावकारी बनाउन सरकारी कर्मचारीहरूको सरुवा, बढुवा, र सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीको मुद्दाहरू समेत प्रशासकीय अदालतलाई क्षेत्राधिकार तोकिनु समसामयिक हुने देखिन्छ । यस विषयमा सरकार र व्यवस्थापिकाबाट आवश्यक कानूनी व्यवस्था हुने नै छ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

अन्तमा, यस कार्यशालामा प्रस्तुत हुने सम्बन्धित विषयका विज्ञ व्यक्तिबाट तयार भएका कार्यपत्रहरू र ती कार्यपत्रमा विद्वत वर्गबाट हुने टिप्पणी एवं सुझावहरूका आधारमा निकालिएका निष्कर्षले निश्चय नै न्यायपालिकाको भावी खाका तयार गर्नमा समेत सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने विश्वासका साथ पुनः कार्यक्रमको सफलताको शुभकामना व्यक्त गर्दछु । धन्यवाद !

(ख) माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्री श्री नरेन्द्रविक्रम नेम्वाङ्गको मन्तव्य

सभाका सभापति महोदय, तथा सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशज्यू,

माननीय न्यायाधीश ज्यूहरू, उपस्थित भद्र महिला तथा सज्जनवृन्द,

प्रशासकीय अदालतद्वारा आयोजित “राज्यको संरचना न्यायिक अधिकार” विषयक कार्यशालामा विशेष अतिथिको रूपमा आमन्त्रण गरी दुई शब्द व्यक्त गर्ने अवसर प्रदान गर्नुभएकोमा आयोजकलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । राज्यले मुलुकको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने र संविधान सभाको चुनाव मार्फत मुलुकमा आमूल परिवर्तन गर्ने अठोट गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत कार्यशालाले न्यायपालिकाको समग्र सुधारका निम्ति ठोस निष्कर्ष निकाल्न सफल हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

नेपाल विविधता बीच एकता कायम रहेको मुलुक हो । नेपालको भौगोलिक, जातीय, धार्मिक, सांस्कृतिक विविधताका बीचमा पनि यहाँका मानिसहरू बीच कायम रहेको सदभाव र भाइचारा अनुकरणीय रहेको तथ्य हामी सबैलाई विदितै छ । नेपाली जनताको चेतना र राजनैतिक घटनाक्रमको सम्मान गर्दै

विगत देखि कायम रहेको सहिष्णुता र सामाजिक एकतालाई अझ बढी घनिभूत तुल्याउँदै राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने मोडमा आज हामी आईपुगेका छौं ।

लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली नै विश्वको सर्वोकृष्ट शासन प्रणाली रहेको कुरा स्थापित भै सकेको सन्दर्भमा हाम्रा सबै प्रयासहरू लोकतन्त्रका शाश्वत मूल्य र मान्यताबाट अभिप्रेरित हुन वाञ्छनीय छ । संविधानसभाको निर्वाचन मार्फत मुलुकको मूल कानून संविधान निर्माण गर्ने नेपाली जनताको सदियौं देखिको चाहनालाई मूर्तरूप दिने महान अभियानमा आज हामी सबै लागि परेका छौं । त्यसका लागि दिगो शान्तिको स्थापना, विभिन्न वर्ग, जातजाती, लिङ्ग, भाषा भौगोलिक समुदाय आदिलाई राज्यको नीतिनिर्माणतह सम्म सहजै पुऱ्याउने कुराको सुनिश्चितता आजको महत्वपूर्ण चुनौती हो ।

मुलुकको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने सन्दर्भमा राज्यका सबै निकायहरू, नागरिक समाज, राजनैतिक दल तिनका भ्रातृ संगठन एवं सम्पूर्ण चेतनशील जनसमुदायको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । नागरिक अधिकारको संरक्षकको रूपमा रहने न्यायपालिकाको भूमिका यस कठिन घडिमा भन्ने महत्वपूर्ण रहने कुरामा कसैको पनि विमती रहनसक्दैन । कानूनी शासनको मर्मलाई सार्थक तुल्याउन, जनअधिकारको संरक्षण र सम्बर्धन गर्न तथा सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउने सन्दर्भमा न्यायपालिकाको अग्रगामी भूमिका अपरिहार्य रहन्छ ।

विगतको जनआन्दोलनले जनतालाई यस देशको मालिकको रूपमा स्थापित गराएकोछ । जनता सार्वभौम सत्ता सम्पन्न भएकाछन् । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने सङ्कल्प गरेको कुरा हामी सबैलाई विदितै छ । यस प्रकार गरिने राज्यको पुनर्संरचनामा न्यायपालिकामा वर्तमान संरचना लगायत प्रशासकीय अदालतको भूमिका प्रभावकारी बनाउन एवं न्यायपालिकामा रहेको विद्यमान समस्याहरूको निवारण गरी स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई मूर्तरूप दिन समेत के कस्तो सुधार गर्नु आवश्यक हुन्छ र न्यायमा सबैको पहुँच स्थापित गर्नकालागि गर्नुपर्ने प्रयासका बारेमा समेत सबै पक्षहरूबाट विचार भई निस्कर्ष निकाल्नु आवश्यक भएको सन्दर्भमा प्रस्तुत कार्यशालाले यसतर्फ अवश्य नै दिशावोध गराउने छ । स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई अक्षुण्ण राखी न्यायपालिकाको क्षेत्रमा समेत अग्रगामी सुधार गर्ने कार्यमा यस्तो छलफलबाट निस्कने निस्कर्षहरूले ठूलो सहयोग पुग्नेछ भन्ने मलाई लाग्दछ ।

अन्तमा, प्रस्तुत कार्यक्रमको पूर्ण सफलताको कामना सहित आयोजकलाई पुनः धन्यवाद दिँदै विदा चाहन्छु । जय नेपाल ।

(ग) प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालको मन्तव्य

प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश ज्यू,

विशेष अतिथि माननीय मन्त्री ज्यूहरू

.....

राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार विषयक यस कार्यशालामा प्रशासकीय अदालतको निमन्त्रणालाई स्वीकार गरी कार्यक्रमलाई सफल पार्न सहयोग गर्नुभएकोमा प्रमुख अतिथि, विशेष अतिथि, विशिष्ट सहभागी सबैलाई आयोजकको तर्फबाट हार्दिक स्वागत गर्दछु ।

वि.सं २०६२/०६३ को जनआन्दोलनको जनादेश बमोजिम संविधानसभाबाट राज्यको पुनर्संरचना सहित लोकतान्त्रिक संविधान निर्माणका लागि दलीय सहमतीका आधारमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ संक्रमणकालीन अवस्थामा राज्यका कामकारवाहीलाई वैधानिकता दिन दलीय चाहना बमोजिम निर्माण गरिएको सहमतीय संविधान हो । संक्रमणकालका संवैधानिक जटिलताहरूलाई अन्त्य गरी संविधानवादको मान्यता र कानूनी शासनको अवधारणालाई जीवन्तता दिई लोकतान्त्रिक संवैधानिक प्रक्रियालाई संस्थागत गर्न दलहरूका बीचमा बलियो एकता र सहमती कायम गरी जतिसक्दो चाँडो संविधानसभाबाट संविधान बनाउनु नै संवैधानिक लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको संस्थागत विकासको निम्ति आवश्यकता पर्दछ । नेपालको लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई विश्व समुदायले सूक्ष्मतम रूपमा नियालिरहेको अवस्था छ । जनआन्दोलनको जनादेशलाई

संविधानमा समाहित गरी लोकतन्त्रको उच्चतम अभ्यास गर्न नेपालीहरू आफैँ सक्षम छन् भन्ने उदाहरण प्रस्तुत गर्नु अन्य मुलुकका निम्ति पनि अनुकरणीय हुनसक्छ ।

नेपालमा वि.सं २००७ सालदेखि प्रजातान्त्रिकरणको प्रक्रिया प्रारम्भ भएपनि लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको संस्थागत विकास हुन नसकेको कारण राज्यका संरचना, अधिकार र कार्यप्रणालीहरू तदर्थवादी रूपमा प्रयोग हुँदैगयो । यसरी मुलुक सधैं प्रयोगशाला नै बनिरह्यो । मुलुकमा दिगो शान्ति स्थापना गर्न नागरिकका हक अधिकारको संरक्षण र प्रचलनका लागि राज्यका संरचनाहरू बलियो हुनु जरूरी छ । राज्यशक्ति प्रयोग गर्ने विधायिका जनताको चाहना र आकांक्षा प्रतिबिम्बित गर्ने केन्द्रका रूपमा स्थापित हुनुपर्दछ । त्यसैगरी विधायिकाले विवेकसम्मत किसिमले बनाएका ऐन कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनद्वारा राज्यको अस्तित्वको अनुभूति जनता समक्ष कार्यपालिकाले दिनसक्नुपर्दछ । न्यायपालिकाले कानूनको तर्कपूर्ण व्याख्याद्वारा नागरिक हकको अन्तिम संरक्षकको रूपमा प्रस्तुत भई जनताको आस्थाको धरोहर बन्नुपर्दछ । राज्यका संरचनाहरूले जनतालाई न्याय दिन र सेवा प्रदान गर्न सकेनन् भने संविधानमा लेखिएका कागजी व्यवस्थाले मात्र राज्य व्यवस्थाप्रति जनताको अटल आस्था बचाई राख्नसक्दैन ।

राज्यको संरचनाका सम्बन्धमा विश्वका आ-आफ्नै परिवेश अनुरूपका व्यवस्थाहरू छन् । हाम्रो सम्बन्धमा गरीबी, पछ्यौटेपन, भौगोलिक विकटता जस्ता समस्याहरूको समाधान गर्ने र गरीबीका रेखामुनीका जनतालाई न्यायको पहुँचमा सहज हुने किसिमका राज्य संरचना र कार्यप्रणालीको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ । स्वतन्त्र र सक्षम न्यायप्रणालीको संवैधानिक सुनिश्चितता प्रदान गर्दै राज्यको न्यायिक अधिकारको प्रयोगका सम्बन्धमा विवाद समाधानका अन्य उपयुक्त वैकल्पिक व्यवस्थाहरूको अवलम्बन गर्ने मार्गाचित्र सहितको खाका तयार गर्नु पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । यसैगरी प्रशासकीय न्यायको अवधारणालाई साकार तुल्याउन विद्यमान न्यायिक संरचना, अधिकार र कार्यप्रणालीमा व्यापक सुधारको आवश्यकता महसुस गरिएकोछ ।

सभ्य समाजको प्रतीक भन्नु नै विधिको शासन हो । विधिको शासन हुन विधि स्वयम् पनि तर्कपूर्ण, न्यायशील र विवेक सम्मत हुनुपर्दछ । राजनीति र अन्य क्षेत्रबीच कार्य सीमा छुट्याउन सकिएन भने राजनीतिकरणले संवैधानिक मर्यादा र व्यावसायिकताका मान्यताहरू खलबलिन पुग्दछन्, जसको परिणाम संवैधानिक लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको संस्थागत विकास हुनसक्दैन । यसै तथ्यलाई मनन गर्दै राज्यको पुनर्संरचना गर्ने राष्ट्रिय अठोट व्यक्त भइरहेको सन्दर्भमा न्यायपालिकाको संरचना, स्वरूप र राज्यको न्यायिक अधिकारको विषय राष्ट्रको गम्भीर विषयवस्तु बन्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले समेत यस कार्यशालाको आयोजना गरिएको हुँदा यहाँ प्रस्तुत हुने विज्ञहरूका कार्यपत्र र अनुभवी व्यक्तित्वहरूबाट हुने छलफलले न्यायक्षेत्रको विद्यमान समस्या निराकरण गर्न र राज्यको न्यायिक अधिकारको भावी खाका कोर्न समेत उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने आशा गर्दछु ।

अन्तमा, प्रमुख अतिथि, विशेष अतिथि, सहभागी लगायत यस कार्यशालालाई सहयोग गर्नुहुने सबैमा धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसैगरी नेपाल सरकारका नवनियुक्त सचिवहरूमा बधाइ ज्ञापन गर्दै उहाँहरूबाट विधि र विवेकको प्रयोग भई सेवाग्राहीले गुणस्तरीय सेवा प्राप्त गर्ने नै छन् भन्ने विश्वासका साथ उहाँहरूको कार्यकालको सफलताको कामना गर्दछु । धन्यवाद ।

२.७. कार्यशालामा प्रस्तुत भएका कार्यपत्रहरू
(क) पहिलो कार्यपत्र

आधुनिक राज्य-निर्माण : नेपालको वर्तमान परिदृश्य

देवराज दाहाल*

परिचय

राज्य व्यवस्थाको वैधानिकता र राजनीतिक शक्तिको वैधानिक प्रयोगबाट संवैधानिक राज्यको निर्माण गर्न सकिन्छ । यस्तो राज्यले मात्र नागरिकका आचरणगत अपेक्षाहरू पूरा गर्न सक्तछ । कानूनको पालना गर्ने बानी आदत हो । यदि कानून बनाउने र पालना गर्ने बीच समान पहिचान नभएमा यो पालना गर्न असजिलो हुन्छ । सम्पूर्ण नागरिकको तर्फबाट केन्द्रिय अधिकारको प्रयोग गर्न राज्यले आफूलाई वाह्य शत्रु र आन्तरिक अस्थिरताबाट जोगाउनु आवश्यक छ । राज्यको शक्ति यस संग रहेका व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाका अधिकार वैधानिक कानूनबाट सृजित हुन्छ । किनभने सरकारको सम्पूर्ण आधिकारिकता जनताबाट सृजित हुन्छ । यसको आधिकारिकताले कानून र राजनीतिको बीचमा आपसी सम्बन्ध स्थापना गर्दछ र द्वन्द्व निवारण गर्दै सामाजिक कर्ताहरूलाई राज्यको कानून, नीति, संस्थाहरू र शिक्षाको प्रक्रियाद्वारा सामाजिकीकरण गर्दछ । मानव अधिकार र स्वतन्त्रतालाई संस्थागत गर्न सरकारको शक्तिलाई कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका बीच तिनको अधिकार, स्रोत र शक्तिको विकेन्द्रीकरण हुनु आवश्यक छ । यसका साथै राज्य, आर्थिक संस्थाहरू र नागरिक समाज पनि कानूनी शासनप्रति सामूहिकरूपले जवाफदेही हुनु आवश्यक छ ।

तोकिएको सीमाभित्र रहेको स्वतन्त्र राज्यको कानून बनाउने, कार्यान्वयन गर्ने, कानून उल्लङ्घन गर्नेलाई सजाय गर्ने, स्रोत परिचालन गर्ने जस्ता अधिकारमाथिको एकाधिकार नयाँ चरणमा प्रवेश गरिरहेको अहिलेको अवस्थामा आधुनिक राज्यलाई कसरी व्याख्या गर्ने ? नागरिक राज्य भन्ने वित्तिकै सार्वजनिक व्यवस्था, संस्था र विधिहरू भन्नेकुरा बुझिन्छ । यसको प्रभावकारीताका लागि अनिवार्य तत्वहरू हुन् : शक्ति, दण्ड र करमा एकाधिकार, जनताको बफादारी र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता । यी पक्षहरूबाट हेर्दा नेपाली राज्यलाई सहजै कमजोर राज्य भन्न सकिन्छ । राज्य सम्बन्धी उदारवादी-बहुलवादी, वर्गीय मार्क्सवादी र राष्ट्रवादी विचारधाराहरू बीचको संयोजनले यसको चरित्रमा थप परिवर्तन आइरहेको छ । नव-उदारवादी विश्वव्यापीकरण र विश्वव्यापीरूपमा भइरहेको सामाजिक आन्दोलनले तहगत व्यवस्थामा आधारित समाजलाई “समानतामा आधारित छनौटको” पक्षमा उन्मुख गराइसकेको छ । यसका ६ आधारभूत सिद्धान्तहरू छन्: मानवअधिकार, संरचनात्मक अवसर, नीति र निर्णयमा पहुँच, सहभागिता, जवाफदेहीता र समानता वा समता । यिनको प्रभाव नेपाली राज्यमा पनि परेका छन्, खासगरी गैरसंसदीय प्रतिपक्षको रूपमा । यी सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित भएर नेपाली कानून र नियमहरू पनि परिवर्तन भइरहेका छन् । मानवीय आचरणलाई नियन्त्रण गर्ने र कानूनका स्रोतहरू अहिले परम्परागत धार्मिक दर्शनमा आधारित निर्णय, प्राकृतिक कानूनबाट सृजित सिद्धान्तहरू र शाश्वत व्यावहारिक उक्तिहरूबाट छलफल, विवेक र सहमतिमा आधारित आधुनिक मान्यतातिर उन्मुख भइरहेको छ । राज्य सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक वर्गहरूबाट स्वायत्त भएर कानूनको कार्यान्वयन गरेमा संवैधानिक राज्यको निर्माण हुन्छ । तर सामाजिक वैधानिकता हासिल गर्न कानून आफैँ पनि विवेकशील हुनु आवश्यक छ । संविधान जिवन्त हुन राज्य र समाजका आवश्यकताहरू, परिवर्तित राजनीतिक अवस्था, सम्भौताहरू तथा नागरिकको वैधानिक माग पूरा गर्ने हुनुपर्दछ ।

* राजनीतिक विश्लेषक ।

राज्य भनेको व्यक्तिलाई नागरिक पहिचानदिने संस्था पनि हो । तर नीतिगत अर्थमा नेपाली राज्यले आफ्नो सार्वभौमिकता अन्तर्राष्ट्रिय शासन सामु गुमाउँदै छ । राज्यको पुनर्संरचना तथा व्यवस्थापन र यसको सार्वभौमिकता, स्वतन्त्रता, क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी मान्यता, नियम, प्रक्रिया, संस्था तथा व्यवहारको आधारमा भइरहेको विश्वव्यापीकरणबाट निर्देशित परिवर्तनको वातावरणमा नेपाली नागरिकले आफ्नो तर्फबाट नेताहरूले प्रयोग गरिरहेको राजनीतिक शक्तिलाई कसरी प्रभावकारी ढंगले सार्वजनिक हितमा प्रयोग गर्न सक्लान् ? यो प्रश्न किन महत्वपूर्ण छ भने नयाँ द्वन्द्वका रेखाहरू वर्गीय मात्र नभइ संस्कृति, स्रोत, प्रतीक, पहिचान, सामाजिकीकरण र सामाजिक एकीकरणको क्षेत्रमा देखिने छ । अतः द्वन्द्वको न्यूनीकरण, संक्रमणकालको व्यवस्थापन र संरचनात्मक रूपान्तरण गर्नका लागि नागरिकको राज्यसंगको सम्बन्धलाई बलियो बनाउनु आवश्यक छ । विभिन्न पहिचानहरू भएका जनतालाई समान नेपाली नागरिकमा रूपान्तरण गर्न आवश्यक छ । द्वन्द्व पश्चातको अवस्था भनेको शान्ति निर्माण र मेलमिलापको अवस्था हो, बदलाको होइन ।

अहिले नेपाली नागरिक राजनीतिक, आर्थिक र विभिन्न संस्थाहरू मार्फत आफ्नो अधिकार माग गर्दै आन्दोलनरत छन् । अन्तरिम संविधानले यस्ता थप अधिकार दिने अनुभूति प्रदान गरेको छ, तर यसमा रहेको कमजोर प्रावधानले राज्यलाई विभिन्न स्वार्थ समूहबाट माग अधि सार्ने क्रममा सृजित अराजकताबाट संरक्षण गर्नसकेको छैन । युवा, महिला, पेशाकर्मी, श्रमिक, समुदायमा आधारित संगठन र गैरसरकारी संस्था जस्ता स्वायत्त संस्थाहरूमध्ये अधिकांश निष्पक्ष छैनन् । उनीहरू आफ्नो अनुयायीमुखी छन् । यसबाट सामाजिक एकता र सामाजिक पूँजी संग्रह गर्ने राज्यको क्षमता कमजोर भएको छ । वस्तु र सेवा प्रदान गर्ने संरचनाको अभाव राज्यमा भएपनि यी संस्थाहरू राज्यको भूमिकाको विकल्प हुनसक्दैनन् । बरू, यिनले राज्य र समाजको आंगिक सम्बन्धहरू पल्टाउँदै सार्वजनिक क्षेत्र र कतिपय नागरिक समाजलाई बेरूप बनाइदिएका छन् । बहुलता, जनमत र सार्वजनिक क्षेत्र आफुले चाहेभै उत्पादनहुने वस्तु होइनन् । यिनको संवर्धनबाट प्रजातन्त्र प्रभावकारी हुन्छ । तर नेपालमा सार्वजनिक क्षेत्रको व्यक्तिकरण, दलियकरण र अराष्ट्रियकरणले राजनीतिलाई कमजोर बनाएको छ । खासगरि नागरिकको सामुहिक स्वार्थ प्रवर्धन गर्ने क्षेत्रमा ।

यो कार्यपत्र नेपाली राज्यको वर्तमान अवस्था, राजनीतिक व्यवस्था, संविधानवाद र राजनीति, राजनीतिक दलहरू, नागरिक समाज र निर्वाचन, द्वन्द्वको रूपान्तरण, शान्ति सम्झौता र अन्तर्विरोधहरूको निराकरण, राज्य र समाज बीचको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य, राज्य र समाज र नेपालको भविष्यका रोजाइहरूमा केन्द्रित छ ।

नेपाली राज्यको वर्तमान अवस्था

कारनेजी इन्डाउमेन्ट फर इन्टरनेशनल पिसले २००७ मा नेपाललाई एक्काइसौँ असफल राज्यको रूपमा चित्रण गरेको छ । यसका कारणहरू हुन् : अत्यधिक भ्रष्टाचार, कानूनी शासनको अभाव, शासक वर्गको शक्तिमा एकाधिकार र भाषा, धर्म, जातीयता र विश्वासमा विभाजित समाज । कमजोर राज्यले यस्ता संकटको निवारण गर्न नसक्दा राज्य असफल हुने खतरा बढेरजान्छ । नेपाली राज्यको वर्तमान अवस्थालाई निम्न किसिमले व्याख्या गर्नसकिन्छ :

- **राज्यशक्तिको एकाधिकारमा क्षयीकरण** : नेपाली राज्य अहिले कमजोर छ, किनभने सोमालिया र इथियोपिया भैं यसमा सिंगो देशमा शासन, सुरक्षा र शान्ति कायम गर्ने क्षमता छैन । राज्य-समाज एकतामा सन्तुलन कायम गर्न र विभिन्न सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक समूहबीच सन्तुलन कायम गरी राज्यप्रति निर्भर पार्न सरकारी प्रयास असफल भएको छ । थुप्रै पूर्व-आधुनिक राजनीतिक समूहहरू राज्यको स्रोतमाथि आफ्नो हिस्सा दावीगर्दै अर्को विद्रोह गर्ने धम्की दिइरहेका छन् र राष्ट्रिय तथा मानवीय सुरक्षाको क्षेत्रमा खतरा पैदा गरिरहेका छन् ।

- **प्रतिस्पर्धात्मक हिंसामा वृद्धि** : अहिले हिंसामा भइरहेको प्रतिस्पर्धात्मक वृद्धि राज्यको दण्डमा रहेको एकाधिकारको क्षयीकरणको परिणाम हो । यसले राजनीतिक प्रणालीको अखण्डता र ग्रामीण क्षेत्रमा राज्यको पहुँचलाई न्यून पारेको छ । यसले अफगानिस्तानमा जस्तै युद्ध सरदारलाई जन्म दिने खतरा बढेको छ, जसले पूर्णतः राज्यको एकाधिकार खण्डित एवं ध्वस्त पार्छ, आफ्नो संजाल विस्तार गर्दछ, तर राज्यले गर्ने विकास कार्य गर्नसक्तैन । पहिलेदेखि नै रहेको मूल राजनीतिक मतभेद र दलभिन्न रहेको विभाजनलाई बढाउँछ, र सरकारी शक्तिलाई विभाजित गर्छ । जनताको सार्वभौम सत्तालाई प्रमुख दुश्मन ठान्ने भावना, अपराधी जत्था, व्यापारी अपहरणकारी, देशद्रोही, तस्कर र अन्तर्राष्ट्रिय बजारका लागू औषध कारोवारीबाट संगठित राष्ट्रिय प्रणालीलाई चुनौती दिइएको छ, र राज्यलाई आफ्नो सीमानाको रक्षा गर्न अप्ठ्यारो भएको छ ।
- **नव संरक्षणवादी संस्कृतिको उदय** : राज्यको क्षमता कमजोर पार्ने समाजका प्रभावशाली विभिन्न समूह र दलहरू बीचको टकराव र सार्वजनिक परिदृश्यमा अल्पसंख्यकहरूलाई पाखा लगाउने कामले नवसंरक्षणवादी संस्कृति जन्मायो । यसले आम नागरिकलाई सशक्तिकरण गर्नेभन्दा पनि आफूले भनेको मान्ने जमातको लाभका लागि सार्वजनिक शक्तिको प्रयोग गर्‍यो । यो पूँजीवादभन्दा अधिको संरक्षणवादी, नातावादी, सामाजिक अनुशासन विरोधी र संस्थागत संस्कृतिको अभावको रूप हो । यसले जनजाति, मधेसी, थारू र अरू असमावेशी समूहका संघीयता, आत्मनिर्णयको अधिकार, लैंगिक न्याय र राज्य शक्तिमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको माग जन्मायो । माओवादीबाट फुटेको जनतान्त्रिक तराई मुक्तिमोर्चाको सबै समूह, मधेसी जन अधिकार फोरम, तराई कोब्रा, तराई टाइगर, नेपाल सुरक्षा सेना, चुरेभावर एकता समाज, थारू कल्याणकारी सभा र राजनीतिक दलहरूले बनाएका त्यस्तै प्रकृतिका पूर्व-राजनीतिक ऐक्यबद्धता समूह आ-आफ्नो स्वार्थ रक्षा गर्न आ-आफै बल प्रयोग गर्ने कामले संरक्षक-संरक्षित सञ्जाललाई निरन्तरता दिएको छ । यसबाट राष्ट्रिय पहिचान कमजोर भएको छ ।
- **नीतिगत सर्वोच्चताको क्षयीकरण** : नीतिगत सर्वोच्चताको क्षयीकरणले राजनीति, राज्य र सार्वजनिक नीतिमा राजनीतिक वर्गको अवमूल्यन गर्छ । आयातित आधुनिकीकरणका सिद्धान्त देखि सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, गरिवी न्यूनीकरण रणनीति पत्र र द्वन्द्वपछिको शान्ति निर्माणका रणनीति स्वीकार्नुले संसदकै नीति निर्माणको क्षमतामा रहेको कमीलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । प्रजातन्त्रको सुदृढीकरणका लागि राजनीतिले नेतृत्व र नीति बनाउने दुबै क्षेत्रमा सर्वोच्चता कायम गर्नुपर्दछ । नेतृत्वगर्ने वर्गले राज्य र नीति छाडेमा राजनीतिको अवमूल्यन हुन्छ, र यस क्षेत्रमा पूर्व-राजनीति, गैरराजनीति र राजनीति- विराधी शक्तिहरूको बोलबाला बढ्नसक्तछ ।
- **शासनका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न असफल** : नेपालको कमजोर प्रशासनिक क्षमता र आधिकारिकताको निजीकरणले कानूनी शासनको उद्देश्यलाई घटाइदिएको छ । राष्ट्रिय स्तरमा संस्थागत रूपमा देखिएको अमानवीयताले दण्डहीनताको संस्कृतिलाई बढाइदिएको छ । यसले गर्दा शासनले आधारभूत लक्ष्यहरू जस्तै राष्ट्रिय सुरक्षा, कानूनी शासन, आमसंचार र नीतिमा पहुँच, संस्थागत सहभागिता, सेवा र वस्तुको प्राप्ति र द्वन्द्व निवारण गर्न अप्ठ्यारो परेको छ । संविधानसभाको निर्वाचन, स्वतन्त्र बहस र संवादको अभियान सञ्चालनले जनपरिचालन र जनसहभागिता बढेको छ । तर, त्यो अनुपातमा सहभागिताको संस्थागत आधारभने कमजोर छ । यसले सामाजिक वर्गहरू र राजनीतिक व्यवस्था बीचको तनाव सृजना गरेको छ । राज्य संप्रभु नभएमा अझ अराजकता बढ्ने खतरा छ । नेपाली राज्यको वर्तमान अवस्थामा सुधारकालागि नेतृत्वले संस्थागत क्षमता प्राप्त गर्नु आवश्यक छ ।

राजनीतिक व्यवस्था, संविधानवाद र राजनीति

लोकतान्त्रिक आदर्शलाई व्यवहारमा उतार्न संविधान र संस्थाहरूको आवश्यकता पर्दछ । लोकतन्त्र उत्तरदायित्वपूर्ण व्यवस्था हो भन्नु नै “बहुमतको स्वेच्छाचारीता” लाई नकार्नु हो, प्रतिपक्षको सम्मान गर्नु हो

र लोकतन्त्र र संविधानवाद बीचको तनावको निराकरण गर्नु हो । संविधानवादले बहुमतको स्वेच्छाचारी निर्णयमा कानूनी बन्देज लगाउँछ तथा नागरिक अधिकार र मानव अधिकारबीच सन्तुलन ल्याउँछ । दर्शन र राजनीति, कानून र नागरिक अधिकार तथा आकांक्षा र संस्थाहरूमा सन्तुलन गर्ने कार्य राजनीति प्रणालीको हो । किनभने यसले समाजमा आधिकारिकरूपमा मूल्यको वटवारा गर्दछ । यस अर्थमा लोकतन्त्रले मात्र संविधानवाद अँगालेको हुन्छ । तर नेपालजस्तो राष्ट्रमा कानूनी शासन, अदालत र सार्वजनिक प्रशासनले बल नपुऱ्याएमा आकांक्षामुखी राजनीतिले संवैधानिक प्रणालीलाई सधैं असन्तुलनता तर्फ धकेली राजनीतिक अस्थिरतातर्फ उन्मुख गरिरहेको हुन्छ । मुठभेडको राजनीतिले व्यवस्थापिका कमजोर भएको छ । अतः आर्थिक र सामाजिक व्यवस्थालाई ध्यानमा राखेर कानूनले युगको चाहना र बदलिंदो आन्तरिक परिस्थिति अनुरूप सामाजिक न्यायको दायरा फराकिलो गर्दै स्वतन्त्रता र व्यवस्था संगै लैजानुपर्दछ ।

राजनीतिक नेतृत्व र दूरदर्शिता

दूरदृष्टिको माध्यमबाट नेतृत्वले नागरिकलाई सामुहिकरूपले लक्ष्यमुखी बनाउँछ । प्रजातन्त्र, मानवअधिकार, प्रविधि र सार्वभौमसत्ताको तेस्रो पुस्ताको विकासले राजनीति र विकासका नीतिलाई भविष्यमा अधिकार र मागमुखी तथा राजनीतिकृत बनाउने निश्चय छ । युगको यो परिवर्तित चाहना र धर्म, जनताका आवश्यकता र आकांक्षाबीच सन्तुलनगर्न नेताहरू सक्षम नभएमा तथा परिस्थिति र सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित नभएमा राष्ट्र खतरामा पर्ने निश्चित छ । राजनेतामा मात्र राजनीतिक इच्छा शक्ति, राष्ट्रिय स्वाभिमान र दृष्टिकोण, इतिहासको संश्लेषित ज्ञान, ऐतिहासिक उत्तरदायित्वप्रति जिम्मेवारी र भविष्यप्रतिको दूरदर्शिता हुन्छ । नेताहरू सामान्यतया दलीय धरातलमा स्थापित हुन्छन् । उनीहरू इतिहासबाट पीडित भएकाले ऐतिहासिक जिम्मेवारी लिँदैनन्, राष्ट्रिय दृष्टिकोण कमजोर हुन्छ र उनीहरूको दूरदर्शिता आवधिक निर्वाचनमा आफ्नो आधिपत्य कसरी कायम गर्नसकिन्छ भन्नेमा मात्र केन्द्रित हुन्छ । ठुटे नेताहरू सत्तामुखी, गुट र निर्वाचनक्षेत्र केन्द्रित र इतिहासको वारेमा पूर्णतया अज्ञानी हुन्छन् । उनीहरूले धरातलीय परिस्थिति र इतिहासबाट नसिकने हुँदा इतिहास विभिन्न रूपमा दोहरिने खतरा हुन्छ । नेपाल द्वन्द्वग्रस्त राज्य भएकाले र कुनैपनि राजनीतिक शक्ति एकलैले राज्य-निर्माण गर्न प्रभावकारी नहुनेहुँदा केन्द्रिय र स्थानीय तहमा जनमुखी संस्थाहरू र सार्वजनिक प्रशासनको संस्थागत क्षमता बढाउनु आवश्यक छ । यसैगरी संवैधानिक सर्वोच्चता र संवैधानिक प्रक्रियालाई जीवित बनाइराख्न स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

राजनीतिक दलहरू, नागरिक समाज र निर्वाचन

दलहरू र नागरिकसमाजको आन्तरिक प्रजातन्त्र र वैचारिक स्पष्टताको प्रक्रियाले नेतृत्व वर्गको व्यक्तिगत अभिलाषालाई न्यून पार्दछ र सार्वजनिक चासोका विषयहरूमा उन्मुख गराउँदछ । दलहरू र नागरिकसमाज जनताको आधिकारिकता र स्वतन्त्र इच्छा अभिव्यक्त गर्ने निकाय हुन् । आफ्नै वैधानिकताका श्रोत होइनन् । दलहरू एकातिर नागरिक समाजको जीवनमा स्थापितभई परिवर्तनका बाहक हुन्छन् भने अर्कोतिर व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र कार्यक्रमका हिसाबले राज्यका संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्दछन् । सामाजिक चाख, मत र विचारको संग्रह, वैकल्पिक नीतिहरूको प्रस्तुति, संचारमा नागरिकको पहुँच र राजनीतिक अधिकृतहरू नियुक्तिको क्रममा राजनीतिक दलहरूले कानूनलाई निस्तेज पार्नुहुँदैन । दलहरू कार्यक्रममुखी, प्रजातान्त्रिक, समावेशी र खुल्ला स्वभावको भएमा राजनीतिको सामाजिक आधार बलियो हुन्छ । यसको आधारमा मतदानको प्रक्रियाले नागरिक व्यवस्थापिकाको अंग बन्दछन् । प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा वैधानिकता जनमत र निर्वाचनबाट सृजितहुन्छ ।

समाज परिवर्तनगर्नमा निर्वाचनका ४ महत्वपूर्ण पक्ष छन्: समाजलाई व्यवस्थापकीय, प्रतिनिधिमूलक संस्था र राज्यसंग जोडन तथा नागरिकलाई सशक्तिकरण गर्नकालागि । यस अर्थमा नेपाली नागरिकमा आफ्नो अधिकार, कर्तव्य, प्रतिपक्षप्रति सहिष्णुता र शान्तिको बारेमा मतदाता शिक्षा र सचेतनता नागरिक समाजले दिएमा संविधानसभाको निर्वाचनले संविधानको सर्वोच्चता र संवैधानिक विकासको नयाँ युगतिर समाज र राज्यलाई अग्रसर गराउँनसक्तछ । नागरिक शिक्षाले नागरिकको चेतना, बुद्धि र यथार्थताप्रति

सचेत गराउँछ, नेतृत्वलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउँछ र समाजलाई विवेकी बनाउँछ । बढीभन्दाबढी जनताको सहभागिता र योग्य व्यक्तिको निर्वाचनबाट निर्मित संविधानमा उनीहरूको स्वामीत्व पनि कायम हुन्छ र गौतम बुद्धले भनेभैँ मध्यमार्गमा समाजलाई अधि बढाउनसक्तछ । यस सन्दर्भमा नागरिक समाजले अधिकार र कर्तव्य बीच र राजनीतिक दलहरूले कानून र राजनीतिको बीचमा सन्तुलन कायम गर्न सकेमा नागरिकले स्वतन्त्रता र व्यवस्था दुबै पाउनसक्तछन् । आमसंचारले सार्वजनिक संस्थाहरू प्रति नागरिकको विश्वास बढाउने कार्य गर्नुपर्दछ ।

द्वन्द्वको रूपान्तरण

द्वन्द्व परिवर्तनको इञ्जिन हो । समसामयिक परिवर्तनले समाजको गतिशील पक्षलाई उजागर गर्दछ र राजनीतिलाई हिंसाबाट अलगगर्दछ । सामाजिक परिवर्तन भनेको क्रमिक प्रक्रिया हो । यसभित्र मनग्रे मात्रामा पुराना र नयाँ शक्तिहरू बीच सम्मिलन भएको हुन्छ । सामाजिक रूपान्तरण भनेको सोचाइ, प्रकृति, संरचना, संस्थाहरू, नियम, प्रविधि र समाजको सांस्कृतिक ढाँचामा मानवीय प्रयत्नबाट व्यापक दायरामा गरिने परिवर्तन हो । यसको उद्देश्य मानवीय सामाजिक सन्तुलनको लागि संकटपूर्ण तथा अनुत्पादक प्रणालीलाई नयाँ रूपान्तरणकारी उत्पादन, मान्यता, प्रकृया र श्रमको विभाजनद्वारा विस्थापित गर्नुहुन्छ । सामाजिक रूपान्तरणको विचारले ऐतिहासिक फड्को चाहन्छ, सामाजिक तहको आधारभूत संरचनालाई छोड्छ र द्वन्द्वको जडलाई रूपान्तरण गर्छ ।

यस अर्थमा सामाजिक रूपान्तरण भनेको योजनाबद्ध प्रक्रिया हो । यसले समाजको गतिशील सन्तुलनको नेतृत्व गर्छ र समाजमा स्थायित्व कायम गर्नसक्छ । नेपालको द्वन्द्वको गतिशीलतालाई हेर्दा नेपाली समाजको रूपान्तरण कुन तहमा होला भन्ने चाहिँ अस्पष्ट नै छ । निश्चित रूपमा विकसित राजनीतिक सचेतनाले ठीकै मात्रामा नेपालको राजनीतिक शक्तिको सामाजिक आधार विकास गरिरहेको छ । तर कुनै पनि अर्थमा यसले विद्यमान सामाजिक तहको पुनर्संरचना गरेको छैन । राजनीतिक वर्गले लिंगीय, सामाजिक र अन्तरपुस्तात्मक न्यायमा आधारित प्रजातन्त्रको स्थापना गर्न वाँकीनैछ । यसमा ढिलाइको एउटा कारण राजनीतिक वर्गमा इच्छाशक्तिको अभाव हो । सात दल र ने.क.पा.(माओवादी) बीच नयाँ दिल्लीमा गरिएको १२ बुँदे सहमतिको जगमा गत वर्ष (अप्रिल ६-२४, २००६) भएको जन आन्दोलन, अन्तरिम संविधान र विस्तृत शान्ति सम्झौताले ऐतिहासिक रूपमा गठित नेपाली समाजको माथिल्लो ढाँचाको ठाउँमा ५ क्षेत्रमा रूपान्तरण गर्‍यो ।

- **बहसमा रूपान्तरण** : आमरूपमा भनिने गरिएको प्रजातन्त्रको ठाउँमा अनेक भाव बुझाउने विभिन्न सोचहरू जस्तै - लोकतन्त्र, जनतन्त्र, गणराज्य, समावेशी लोकतन्त्र र संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, अग्रगमन जस्तो विषयमा बहस शुरू । आपसि सहमतिको आधारमा विभिन्न दलहरूले एउटा धारणामा सोच नबनाएमा सामाजिकीकरण असहज हुन्छ ।
- **राजनीतिक धरातलमा रूपान्तरण** : सकृय राजतन्त्रबाट मध्य वामपन्थी गठबन्धनको स्थितिमा रूपान्तरण र आपसी लेनदेन तथा बोलकबोलको लागि नयाँ र लचिलो परिस्थितिको सृजना । राजनीतिक स्थायित्वको अभावमा गैरसंवैधानिक कर्ताहरूको गतिविधि विस्तार भएको छ र स्थिति सामान्यीकरण भएकोछैन ।
- **कर्तामा रूपान्तरण**: संविधान सभाको पहिलो बैठकसम्म राजतन्त्र निलम्बन र माओवादीको उदयसहित सत्ताका पक्षमा रूपान्तरण र नयाँ सत्तामुखी, आन्दोलनकारी र विद्रोही कार्य कर्ताहरूको विस्तार । तर संविधान सभा निर्वाचन अधि संसदबाट गणतन्त्र र समानुपातिक निर्वाचन पद्धति घोषणा गर्नुपर्ने नेकपा (माओवादी)को मागले नयाँ परिस्थितिको सृजना भएको छ । यसबाट संविधान सभालाई द्वन्द्व रूपान्तरणको निकास विन्दु बनाउन गाह्रोभएकोछ ।
- **विषयमा रूपान्तरण** : एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यको ठाउँमा संघीय राज्य, लडाकूको अपरिचालन, निशस्त्रीकरण र सम्मिलन तथा सुरक्षा क्षेत्रको सुधार प्रक्रिया, पहिलो हुनेले जित्ने चुनाव प्रणालीको सट्टा यो

विधिसहितको मिश्रित प्रणाली र पाखा पारिएकाहरूलाई मूल प्रवाहिकरण गर्ने विषयवस्तुमा रूपान्तरण । तर लडाकुको सम्मिलन कहाँ हुने त्यो अपरिभाषित छ । हातहतियारको व्यवस्थापन नभइ निर्वाचन स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुन गाह्रोहुन्छ । त्यस्तै संघीय राज्यलाई कस्तो व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायिक अधिकार दिने हो त्यो पनि अपरिभाषित छ । यस विषयमा राष्ट्रिय बहस आवश्यक छ ।

- **विधिमा रूपान्तरण** : राजनीतिक संक्रमणकालको व्यवस्थापन गर्न २०४७ को संविधानको ठाउँमा अन्तरिम संविधान जारी र संशोधनले विधिमा रूपान्तरण । राजनीतिक दलहरूले राजनीतिक कार्यक्षेत्रको विस्तारकालागि गर्ने विधिको संशोधनले संक्रमणकालको व्यवस्था गर्न जटिल भएकोछ ।

शान्ति सम्झौता र अन्तर्विरोधको निराकरण

नेभेम्बर २१, २००६ मा नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरण मार्फत द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न चाहेको छ । पाखा पारिएकाहरूलाई समावेश गरी शासनका क्षेत्रहरूको पुनर्संयोजन गर्ने, लोकतान्त्रिकरणको प्रक्रिया आरम्भ गर्ने, विकेन्द्रीकरण र शक्ति हस्तान्तरण गर्ने, सामन्तवादको अन्त्य गर्ने, केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यलाई संघीय बनाई महिला, दलित, मधेसी, आदिवासी-जनजाति र राज्यसत्ताबाट पाखा पारिएकाहरू समानुपातिक रूपमा प्रतिनिधित्वगर्नाई रूपान्तरण गर्ने प्रतिज्ञा गरिएको छ । अन्तरिम संविधानको प्रस्तावनामा उल्लेख गरिए अनुसार राज्य पुनर्संरचनाको उद्देश्य विद्यमान “वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय र लिंगीय” समस्यालाई हलगर्ने र देशलाई सहभागितामूलक लोकतन्त्रको बाटोमा अघि बढाउने भनिएकोछ । तर, विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधान अनुसार कर्ताहरूको आचरण नहुँदा द्वन्द्वको नयाँ रूपमा विस्तार भएको छ ।

नेपालमा द्वन्द्व भूराजनीतिक, संरचनात्मक, घोषित, सोचाइगत र सुषुप्त तहमा छ । यी द्वन्द्वहरूको चक्रलाई तोडने संस्थागत क्षमता नभएमा क्षतिनै निम्ताउने संभावना रहन्छ । त्यस्तै आधारभूत राजनीतिक सहमतिको अभावमा गरिने निर्वाचनले निर्वाचनक्षेत्र जातीय र स्थानीय द्वन्द्वको लामो थलो बन्ने संभावना देखिन्छ । यसले प्रजातन्त्र जनताका आधारभूत आकांक्षा पूरागर्ने भन्दा पनि सत्ताको खेलमा रूपान्तरण हुनसक्तछ । यस्तो खेलले संरचनात्मक हिंसालाई बढाउने र द्वन्द्व फर्किने संभावना बढेर जान्छ, जसले सहमति र सम्झौताद्वारा द्वन्द्व समाधान गर्न गाह्रोपार्नेछ । सीमा क्षेत्रमा सक्रिय आपराधिक समूहहरूका गतिविधिले द्वन्द्व रूपान्तरण प्रक्रियालाई जटिल बनाएको छ र छिमेकी राज्यहरूको सुरक्षा द्विविधा बढाएको छ । द्वन्द्वका अवशेषहरूलाई मेट्न र पीडितलाई न्याय दिन यिनको निराकरण आवश्यक छ । द्वन्द्वको शान्तिपूर्वक रूपान्तरण गर्नका लागि राजनीतिक वैमनश्यता समाप्त पार्ने, सहमति निर्माण गर्ने र मानवीय सुरक्षा पूरागर्ने निकायहरू स्थापना गर्नुपर्दछ ।

त्यस्तै संक्रमणकालीन न्याय र अन्तरिमकालको व्यवस्थागर्न संस्थागत आधारहरू, प्रहरी र नागरिक समाजको बदलिदो भूमिका, नागरिक शिक्षा र संगठनको विस्तार, कर्मचारीतन्त्र, प्रहरी, र सेनाको सुधारको प्रकृया र वार्ताद्वारा द्वन्द्वको रूपान्तरणगर्ने प्रकृया थालनी गर्न आवश्यक छ । शान्ति निर्माण गर्नको लागि यसका अन्य आधारहरू जस्तै - सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग, राज्यको पुनर्संरचनासम्बन्धि उच्चस्तरीय सुझाव आयोग र स्थानीय शान्ति समिति स्थापनागर्न आवश्यक छ । यिनको स्थापनाबाट सुरक्षा र शक्तिको शून्यता न्यूनगर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र संयुक्त राष्ट्रसंघले द्वन्द्वका चालक, कर्ता र सरोकारवालाहरूको आचरणको अनुगमन गर्न आवश्यक छ । दिगो शान्ति कायम गर्नको लागि जनताको पहुँच राज्य, बजार र गैर-राज्य संस्थामा पुऱ्याउन व्यापक रूपमा श्रममा आधारित विकास कार्यक्रम शुरूगर्न सबै स्थानीय संस्थाहरू क्रियाशील हुनुपर्छ ।

नेपालको संवैधानिक राजनीतिमा ३ प्रकारका अन्तर्विरोधहरूले राज्यको राजनीतिक इच्छाशक्तिलाई कमजोर पारेका छन् । संवैधानिक राज्यको निर्माण गर्न तिनको निराकरण आवश्यक छ । पहिलो, सात दलका नेताहरूले जनताको सार्वभौमसत्ता, मानवअधिकार, प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणाली, विधिको शासन र “साभा विकास नीति” को आधारमा नयाँ संविधान मस्यौदा गर्न संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने वचन दिएका छन् । यसैलाई मूर्तरूप दिन कम्तीमा पनि कानूनी रूपमा नेपाली सेना, प्रहरी र कर्मचारीतन्त्र जस्ता राज्य संचालक अंगहरूलाई सरकारको मातहतमा राखिएको छ र यसलाई रूपान्तरणको विषयसग जोडिएको छ । तर अन्तरिम संविधानको तेस्रो संशोधनको बाध्यताले संवैधानिक स्थायित्व र यसको सर्वोच्चता दुबैमाथि प्रश्न खडा गरिदिएको छ । शान्ति सुरक्षाको विग्रदो अवस्था र राजनीतिक दलहरूको राज्य पुनर्संरचनाको मागले, समसामयिक राजनीतिलाई ७ दलीय गठबन्धनले प्रतिनिधित्व गर्ने लाभग्राही यथास्थितिवादी शक्ति, समाजको गतिशील जमात, सात दल तथा माओवादी भित्रका केही पक्षले प्रतिनिधित्व गर्ने रूपान्तरणका शक्तिहरू र पुरानो सत्ताको प्रतिनिधित्व गर्ने रूपान्तरणबाट पीडित समूहबीच गतिशील तनाव पैदा गरिदिएको छ ।

दोस्रो, अन्तरिम संविधानले राज्यलाई “स्वतन्त्र, अभिभाज्य, सार्वभौम, धर्म निरपेक्ष, समावेशी र पूर्ण लोकतान्त्रिक” रूपमा व्याख्या गरेको छ । तर राज्यको नीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने ल्याकत यी सिद्धान्तभन्दा धेरै टाढा रहेको देखिन्छ । नेपालले सन् १९५० पछि अख्तियार गरेको नीतिहरू धरातलीय यथार्थतामा आधारित नहुँदा तिनमा नागरिकको स्वामित्व रहेन । यसबाट असफल विकास विकसित भयो । तर यसको कारणबारे बुद्धिजीविहरूमा मतभेद छ । आन्तरिक र बाह्य रूपमा नीतिगत मामलामा राज्य संप्रभु भएमा मात्र नागरिक संप्रभु भई विभिन्न विकल्पहरूको चयन गर्न सक्छन् र राष्ट्रिय पहिचानमा योगदान गर्नसक्छन् ।

तेस्रो, अन्तरिम संविधानमा सामाजिक संभौताको रूपमा घोषणा गरिएको नयाँ नियमले मानवअधिकार तथा लोकतन्त्रका विश्वव्यापी सिद्धान्तहरू जस्तै - सामाजिक न्याय, सामाजिक सुरक्षा, रोजगारी, शिक्षा, सूचनाको हक, संस्कृति र स्वास्थ्य सेवालाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरिएको छ र राज्यको स्रोतबाट वञ्चित गरिएका गरीबहरूलाई पनि उत्तिकै सामाजिक अधिकार दिइने उल्लेख छ । उचित नीतिको कार्यान्वयनबाट गरीबी र बेरोजगारीलाई अन्त्य गर्नसकिन्छ । तर आधारभूत स्रोतहरूको अभावमा यी अधिकारहरू न सरकारले लागू गर्ने प्रयास गरेको छ, नत प्रशासन तथा न्यायालयले यसलाई कार्यान्वयन गरेको छ । आधुनिकताका क्षेत्रहरू जस्तै शिक्षा, अर्थतन्त्र, प्रविधि, संगठन र नेतृत्वमा नेपाल अत्यन्त कमजोर छ । यसका साथै चेतनशील वर्ग अथवा परिवर्तनका संवाहक दलीयरूपमा विभाजित हुनाले दिगो रूपान्तरणका लागि अवरोधहरू छन् । त्यस्तै विभिन्न विषयमा गतिरोध उत्पन्न भएकाले संक्रमणकालको व्यवस्था गर्न जटिल भएको छ । गतिरोध अराजनीति हो । राजनीतिको उद्देश्य संचार, संवाद र सहकार्यद्वारा गतिरोध अन्त्य गर्दै सरोकारवाला सबै पक्षलाई सामूहिक स्वार्थप्रति जवाफदेही बनाउनु हो ।

राज्य-समाज सम्बन्धको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

सन् १७६९ मा नेपाली राज्य स्थापना भएदेखि १९७० को दशकसम्म समाजको अधिसंरचनाको रूपमा राज्यले विविध रूपमा जातीय-सामाजिक ढाँचामा रूपान्तरण गर्न सक्रिय भूमिका खेल्यो । राज्यको विकास क्रममा २३८ वर्ष पुरानो राजतन्त्र पनि निरंकुश, बन्दी, संसदीय, सक्रिय, संवैधानिक, सक्रिय र निलम्बित जस्ता विभिन्न प्रक्रियाबाट गुज्रियो । यो ऐतिहासिक क्रममा राज्यले विभिन्न भूमिका खेल्यो -

- सार्वजनिक व्यवस्था र सुरक्षा (आपसी कलह र बाह्य आक्रमणबाट देशवासीको रक्षा)

- कानून व्यवस्था, निर्देशन र संचालन (लक्ष्य, उद्देश्य निर्धारण, नीति निर्माण तथा निर्णय, कानून कार्यान्वयन र न्याय सम्पादन)
- समाजको संगठन (संस्थाहरूको स्थापना, शिक्षा, सामाजिकीकरण र संचार)
- उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्व (भूमि, जंगल, पूँजीगत वस्तु, औद्योगिक, संचार इकाइ र संगठित क्षेत्रमा श्रमिक)
- नियमन (वित्तीय, पूँजी र प्रविधि सम्बन्धी नीतिहरू)
- परिचालन (वैदेशिक व्यापार, परराष्ट्र नीति, यातायात, कर्जा, बैंकिङ र योजना)
- नियन्त्रण (कर्मचारीतन्त्र, प्रहरी, सेना र राजनीतिज्ञहरू)
- वितरण र कल्याणकारी कार्य (अपठ्यारामा परेकालाई नयाँ अवसर दिन सामाजिक लगानी सहित सार्वजनिक वस्तु र सेवा), र
- द्वन्द्व समाधान (अदालत र स्थानीय निकायहरू) ।

यी स्रोतमाथि राज्यको स्वामित्वले राजकीय, सार्वभौमसत्ता तथा स्वतन्त्रता र राज्यको सुदृढ अधिकारको लागि ढाँचा उपलब्ध गरायो । १६४८ को वेस्टफेलियाको शान्ति पछि मात्र सार्वभौम राज्यको अवधारणा विकसित भएको हो । नेपाली राज्य निर्माण सन्दर्भ पश्चिमा इतिहासभन्दा पृथक आफ्नै विशेषतामा भएको पाइन्छ । १८ औं शताब्दीको मध्यतिर गोर्खा नाम गरेको फुच्चे हिमाली राज्यको राजा भएपछि (१७४२ मा) पृथ्वीनारायणले अहिलेको नेपालको आकार दिए जुन मुख्यतः दुई रजौटा समूहहरू - कर्णाली प्रदेशका २२ से र गण्डक प्रदेशका २४ से राज्य समूह सम्मिलन पछि बन्यो । यस नयाँ राज्यलाई चिनाउने गुण एउटै शासकको अधिनमा भूमिको एकीकरण, केन्द्रीकृत फौज, नीतिमा एकीकरण, प्रशासनिक शक्तिको विस्तार र जनताप्रति उत्तरदायित्व बहन थिए । पृथ्वीनारायण शाहका फौजको चरित्रमा विविधता थियो । खस-ठकुरी-क्षत्री सेनाका प्रमुख हाकिम, बाहुनहरू सल्लाहकार र गुरूड, मगर तथा अन्य पहाडी जनजाति सिपाही रहने गरी यसको गठन गरिएको थियो । गोर्खा राज्यको शक्ति विस्तारबाट नै नेपालको राष्ट्रिय पहिचान बनेको हो र यसैबाट सामाजिक सम्बन्धको नियम स्थापित भएको पनि हो ।

गोर्खाका शासकहरूले सैन्य शक्तिबाट नै राजनीतिक आधिकारिकता प्राप्त गरे र सीमाको रक्षा गरेका हुन् । गंगाको किनारमा रहेका उनीहरूका समकक्षीले भैं गोर्खाका शासकहरूले आफ्नो जमिन्दारी (मुलुक) माथिको हक दाबी गर्दै सार्वभौमिकता स्थापित गरे, परम्परामा टेकेर राज्य निर्माण गरे । पैतृक प्राधिकारको आधारमा जमिन्दारी र शासन मार्फत उनीहरूले देशमाथि निश्चित अधिकार र नियम स्थापित गरेको जमिन्दारी, शासन र देश तीन फरक अवधारणाले शासक, भूमि र जनताको सम्बन्धको व्याख्या गर्‍यो र यसलाई जमिन्दारी, परम्परा र पैतृक सम्पत्ति गरी फरक फरक अधिकार स्थापित गर्‍यो । भूमिमाथि अधिकार जनाउने संघर्ष उनीहरूको इतिहासको एउटा हिस्सा थियो । र ती राज्यको सामाजिक सम्बन्ध क्षेत्रीय जनजाति प्रणाली र राज्यलाई केन्द्रीकृत गर्ने नीतिलाई जोड्ने प्रक्रियाबाट स्थापित गरियो । जहाँ समाज, कला, भाषा, साहित्य, संस्कृति र धर्मले गतिशीलता, संस्कृतिकरण र नेपालीकरणगर्न थप योगदान गर्‍यो ।

प्रशासनिक हिसाबमा राजाले आफूलाई रैतीहरूको मालिक ठाने र जीवनयापनका लागि विभिन्न रूपमा जमीन वितरण गरी शासन गरियो । जस्तै गोर्खाका रजौटालाई - राज्य, सैनिक हाकिमहरूलाई जागिर, निजामती सेवाका प्रशासकलाई - *नान्कर*, किसानलाई - *रैकर*, नोकर तथा अड्डा अदालतीलाई - *रकम*, जगेडा, जागिर, धार्मिक संस्थाहरूलाई गुठी, सन्त-बाहुन-पुरेत/पुजारी जस्ता व्यक्ति र युद्धबाट विधवा भएकाहरूलाई - विर्ता, पूर्वी नेपालका राई-लिम्बुहरूलाई -किपट । यस्तो प्रकृतिबाट जमीन वितरण गर्नाले ४ वटा काम भए - शासक गुट बीचको दुश्मनी अन्त्य, आन्तरिक तथा बाह्य शत्रु विरुद्ध संयुक्त मोर्चाबन्दी र एक आपसमा आपसी सहयोगको विस्तार र राज्यको स्थायित्व ।

आर्थिक रूपमा - सम्पत्तिमाथिको अधिकार स्थापित हुनाले समाज व्यवस्था कायम हुनपुग्यो । तहगत र विशिष्टीकरणमा आधारित अर्थ प्रणालीले राज्यको समाजलाई नियन्त्रण गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गरिदियो । अर्थतन्त्रको आधारभूत उद्देश्य वस्तु र सेवा उत्पादन तथा विक्रीगर्ने मात्र नभई एक-आपसको आवश्यकता पूरा गर्न सँगै मिलेर बस्न प्रोत्साहित गर्नेथियो । जनता र स्रोतमा राज्यको समन्वयकारी भूमिकाले यसको क्षमता अझै बढायो । राज्य समाजबाट अलग रहेन बरू सापेक्षित रूपमा स्वायत्त संस्था बन्नपुग्यो । सबै व्यवहार एक प्रकारको सहमतिमा चल थाल्यो - उनीहरूको पद अनुरूप निश्चित दायित्व पूरा गर्ने र यसको लागि ठोस अधिकार तथा मान दिने । यस्तो सहमति हरेक वर्ष दशैँमा नवीकरण गर्नथालियो ।

सांस्कृतिक रूपमा पृथ्वीनारायण शाहको शासनको पहिचान एकीकृत भूमिका जनताले पुज्ने मन्दिर र शक्ति पीठलाई स्वीकार्ने शासकको रूपमा रह्यो । उनले गोरखाको भवानी र गोरखनाथलाई पुज्नुको अतिरिक्त मल्ल शासकहरूको शक्ति पीठ - काठमाडौँको तलेजु, जनकपुरको राम जानकी मन्दिर र पूर्वी नेपालको बराह क्षेत्रमा सम्मान अर्पण गरे । यसरी राज्यको शक्ति जन्मियो, राज्यलाई सुदृढ गर्न भाषा, संस्कृति र समाजलाई स्रोतको रूपमा उपयोग गरियो ।

सन् १९५० को राजनीतिक परिवर्तनको समयसम्म नेपाली राज्यको शक्ति संवैधानिक प्रणालीद्वारा नभएर जमिनमाथिको स्वामित्व, जातीय स्थिति र राज्य शक्तिमा रहेको पहुँचको आधारमा निश्चित हुन्थ्यो । हिन्दु-बुद्धमार्गी र अन्य धार्मिक दर्शनले समाजका पक्षहरू कसरी चल्ने भन्ने तय गरेकोथियो । १९५० को दशकमा यो प्रक्रिया उल्टियो, साम्यवादको लहरलाई रोक्न जंगल, जमिन र उद्योग राष्ट्रियकरण गरियो । देशको सार्वभौमसत्ता, प्रजातन्त्र र विकास भन्दा माथि भूराजनीतिको वर्चस्व कायम गरियो । त्यस्तै विकासका नीतिहरूमा पश्चिमा सामाजिक विज्ञानका धारणाहरूको कार्यान्वयन भयो र आन्तरिक नीतिहरूमा वाह्य सोचाइको कार्यान्वयन गर्दा धरातलीय यथार्थताबाट सामाजिक ज्ञान हासिल गर्ने क्रमको अन्त्य भयो । यसबाट नेपाली समाजको सामाजिक पूँजी संग्रह र विकास गर्ने क्षमता कमजोर भयो ।

सन् १९८७ पछिका शासनको छवि बजार निर्देशित हुनपुग्यो जसले राज्य तथा प्रजातन्त्रको अर्थ उल्टाइदियो । प्रजातन्त्र र बजारको सम्बन्ध द्वन्द्वात्मक हुन्छ । प्रजातन्त्रले समाजलाई समानतातिर लैजान्छ, भने बजारको प्रभुत्वले असमानतातिर र यसले शासनसत्ताको पक्षपोषण गर्ने र राष्ट्रिय सुरक्षाको मामिलामा राज्यलाई कमजोर बनाउने काम गर्‍यो । संस्थागत क्षमताको अभावमा बजारमुखी नीतिले कमजोर समाज, कमजोर अर्थतन्त्र र कमजोर राज्य जन्मायो । यसबाट राज्य राजनीतिक पक्षहरूको शक्ति व्यवस्थापन गर्न असफल भयो । अधिकारवादी संगठन, गैससहरू, उद्योग वाणिज्य संघ, बैंक र शहरीया नागरिक समाज जस्ता खास हित समूहको “अति उत्पादन” ले अधिकारमुखी चेतना विकास गरिरहेको छ । तर यसबाट राष्ट्रिय वास्तविकता, राष्ट्रवाद र जनताको आवश्यकता नबुझ्ने नयाँ चलायमान वर्ग जन्मायो । यो वर्ग परम्परागत कर्तव्यमुखी परोपकार र गुरुकुलजस्तो “आङ्गिक” नागरिक समाज नभएकाले यिनको ज्ञान र गतिविधिबाट समाज र राज्यको एकता कमजोर भयो । अतः संवैधानिक राष्ट्रवादलाई अहिले आङ्गिक एकताको आधार बनाउनु आवश्यक छ । प्रजातन्त्र र राष्ट्रियता दुबैले नेतृत्वलाई जनमुखी बनाउँछ । राष्ट्रियता आधुनिक राज्यको विचारधारा हो, यसले सार्वभौमसत्तालाई वर्गीय प्रभुत्वबाट मुक्तिदिन्छ ।

राज्य र समाज

जहाँका जनता सही अर्थमा सार्वभौम हुन्छन् तिनै जनताको सामूहिक स्वार्थले राजनेताहरूको शक्ति, नीति, सीमा, स्रोत, मान्यता र पहिचानमा प्रयोग गर्ने राजनीतिक एजेण्डा तय गर्छ । र, त्यसैले उनीहरूलाई इतिहासप्रति जवाफदेही बनाउँछ । जिम्मेवार राजनेताले नै मूलतः नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक विविधतालाई प्रतिनिधित्व गर्नसक्छ र सीमापारि रहेका दुबै विशाल छिमेकीको स्वार्थ बीच असंलग्न नीतिमा आधारित सन्तुलन कायम गर्नसक्छ । नेपालको संयुक्त परिवार प्रणाली वंश हुँदै

समुदायसम्म विस्तारित हुनपुगेको हो । जातिगत तह र जनजातीय समूह सामाजिक संगठनको आधारको रूपमा अझै रहेको छ, जसले नेपालीको आर्थिक तथा राजनीतिक व्यवहारलाई आकार दिनसक्छ । तराई, पहाड र हिमाल गरी नेपालमा १०२ भन्दा बढी जाति तथा जनजाति समूहहरू छन् । यिनीहरू अर्थ र राजनीतिक हिसाबले बहु-संरचनागत तहमा रहेका छन्- सिकारी, पशुपालन, कृषि, उद्योग, व्यापार र वाणिज्य तथा सेवाको क्षेत्रमा । नेपालको भण्डै अढाइ करोड जनसंख्यामा कुनै पनि समूह १८ प्रतिशत भन्दा बढी छैनन् । यसको अर्थ हो, नेपाल मूलतः अल्पसंख्यक समूहहरूको देश हो, जहाँ स्थिर शासनको लागि यिनै समूहको नियन्त्रण, सन्तुलन र सहकार्य आवश्यक छ । एउटा सानु समूहले राज्यलाई नियन्त्रण गरेमा जातिगत सन्तुलन कायम हुँदैन । नेपालको जनजातीय नक्सा हेर्ने हो भने निःसन्देह यो आफै एउटा आकर्षक मोजाइक बन्छ । यो सामाजिक बहुलताले राज्यलाई शक्ति र टिकाउपन प्रदान गर्छ । तर असमान सामाजिक तह र शक्ति संरचनाले हुने खाने वर्गलाई समाजको सबै लाभ उपलब्ध गराएको छ र परम्परागत समाजलाई आधुनिक सामाजिक संभौतातिर रूपान्तरण गर्न ढिलाइ गरिरहेको छ ।

नेपालमा ९२ भन्दा बढी भाषा बोलिन्छन् । नेपाली भाषा विगत ५०० वर्ष भन्दा अघिदेखि विकसित भई सम्पर्क भाषाको रूपमा पश्चिममा भारतको कुमाउ, गढवालदेखि पूर्वमा आसाम भुटानसम्मका विभिन्न समुदायका जनतालाई जोड्दै आएको छ । यसले ती समाजका समसामयिक संचार तथा विकासका आवश्यकतालाई पूरा गरिरहेको छ । साभा सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, जीवन यापनका लागि नभई नहुने माध्यम, राज्यको संरक्षण तथा क्षेत्रीय सम्पूर्णताजस्ता विषयमा आधारित रहेर नै नेपाली भाषालाई स्वीकार गरिएको छ । ग्रामीण समाजलाई राष्ट्रिय राजनीतिक संस्कृतिसँग जोड्ने नेपाली भाषाको महत्वले यसको व्यापकता अन्दाज गर्नसकिन्छ, तर विभिन्न संस्कृति र भाषाप्रति यसले गर्नुपर्ने समान व्यवहारको वास्तविक क्षमतामा भने प्रश्न उठ्नसक्छ ।

जातिगत तह निर्धारण र यसलाई नियमितगर्ने कानून पृथ्वीनारायणभन्दा धेरै अघि मल्ल शासकहरूले व्यवहारमा ल्याए । सन् १३८० मा जयस्थिति मल्लले राजनीतिक शक्ति सुदृढ गरेपछि यसप्रकारको जातिगत तह बनाइएको हो । उनले हिन्दूविधि अन्तर्गत मनुको संभनामा बनाइएको मनुस्मृतिमा ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य, शूद्र, राजा र हाकिमहरूको काम कर्तव्य अधिकार तोकिएको न्यायप्रणाली लागू गरे । यसको आधारमा अपराधको प्रकृति, सीमा, पैसा सापटी, उत्तराधिकारीको प्रणाली, र द्वन्द्व समाधान प्रक्रिया निर्धारण गरियो । जंगबहादुरले सन् १८४६ को कोतपर्वद्वारा शक्ति हत्याएपछि जनताको स्वतन्त्रता भन्दा राज्यको अधिकार बढाउने नीति सुदृढ गरे । उनको सन् १८५४ को मुलुकी ऐनलाई चन्द्र समसेरले १९१० मा संशोधन गरे । उनले नेपाली समाजलाई विभिन्न मान्यतामा विभाजन गरी जातमा आधारित सामाजिक तहलाई संस्थागत गरे र वार्षिक रूपमा पजनी गर्ने र जमीन तथा अन्य सुविधा दिने प्रणाली राज्यले परिभाषित गर्ने चलन चलाए । यहाँसम्म कि उनले राणा परिवारलाई समेत तीन समूहमा बाँडी राजकीय सामन्तवाद र निजीतहको सामन्तवाद बीच द्वन्द्वको विजारोपण गरे । नेपाली समाजमा अहिलेका वर्गहरूको सामाजिक संरचनामा लामो निरन्तरता छ, किनकि अधिकांश यिनीहरूमा राजनीतिक शक्ति र आर्थिक संरचना दुबैमा नियन्त्रण गर्ने अनुकूलता छ ।

हाल सामाजिक शक्तिको योजनाबद्ध राजनीतिकरण तथा भूमण्डलीकरणका कारणले राज्य-समाज सम्बन्ध उल्टाई अर्कै नयाँ आयाम थपेको छ । यसले राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूलाई सामाजिक शक्तिमाथि शासन गर्न, संचालन, नियन्त्रण तथा गति दिन असक्षम बनाइदिएको छ । नेतृत्वको हेपाहा चरित्रले सार्वजनिक तथा निजीक्षेत्र बीचको सीमा लुकाएको छ, र दण्डहीनताको संस्कृतिलाई बढाई तल्लो वर्गलाई सामाजिक न्यायबाट वञ्चित पारेको छ । गरीब किसान, भूमिहीन, श्रमिक र अधिकार विहीन जनताको बीचमा नरहेको एकता तथा सीमान्तीकरणले के संकेतगर्छ भने वर्ग सचेतनता, पहिचान र वर्गीय सहकार्य मार्फत सामाजिक रूपान्तरणमा जनताको संलग्नताको संभावना भिनो छ । अर्कातिर व्यापारी, कर्मचारीतन्त्र

र राजनीतिक वर्गको वर्गीय सचेतनता तथा वर्गीय सहकार्य दुबैमा एकता देखिन्छ । राजनीतिक दलहरूमा पनि वर्ग संग जाति, जनजाति तथा भूभागीय पक्षलाई मिसमास गरी कार्यक्रम बनाउने प्रवृत्ति छ । नेपाली समाजको यही विविधता, राजनीतिक अर्थतन्त्रको बहु-संरचना र स्थानीय समस्याको आधारमा आम जनता बीच साभा स्वार्थको घुलमेललाई हेर्दा यहाँ वर्गसंघर्षभन्दा जनसहकार्यको संभव देखिन्छ । नेपाल पत्रकार महासंघ, जिल्ला विकास संघ, नगरपालिका संघ, सामुदायिक वन उपभोक्ता संघ, सामुदायिक सिंचाई संघ, सहकारी तथा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघका गतिविधिहरूले यही कुरा प्रतिबिम्बित गर्छ । वर्तमान सन्दर्भमा आधुनिक राज्यको निर्माणमा नागरिक बीचको समानता र नेपालीको बहु-सूक्ष्म पहिचानलाई राष्ट्रिय पहिचान बनाउने र इतिहास, भाषा, धर्म, जातियता र विश्वासमा आधारित पूर्व-आधुनिककालीन राजनीतिलाई आधुनिक राजनीतिमा बदल्ने हो ।

भविष्यका रोजाइहरू

जनताबाट उठेको करले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा १२ प्रतिशत मात्र योगदान दिनसक्छ । सार्वजनिक क्षेत्रको योगदान कुल उत्पादनमा करिब ७ प्रतिशत मात्र छ । परदेशबाट श्रमिकहरूले पठाएको रकमको योगदान १४ प्रतिशत छ । आर्थिक वृद्धिदरले जनसंख्याको वृद्धिदरलाई मुश्किलले सन्तुलन गरेको छ । अत्यधिक माग र सीमित श्रोतहरू बीच संतुलन गर्न राज्यले विभिन्न पक्षहरू बीच श्रमको विभाजन गरेमा राजनीतिक स्थायित्वतर्फ जानसकिन्छ । सरकार राजश्व र करको क्षेत्रमा वाह्य जगतमा अत्यधिक निर्भर भएमा जनताप्रति जवाफदेही र उत्तरदायी हुँदैन र नागरिकको आवश्यकताहरू पूरा गर्नको लागि आफ्नो राजनीतिक क्षमता बढाउन पनि सक्षम हुँदैन । राजश्व र करको दायरा फराकिलो पार्नुपर्दछ, वैदेशिक सहयोगको सदुपयोग र विकास नीतिको निरन्तरता कायमगर्नु आवश्यक छ । वैधानिक परिवर्तनका लागि आन्तरिक र वाह्य अवस्था सृजना गर्नसकिन्छ, यदि नीतिको आन्तरिकीकरण र राजनीतिले आफ्नो राज्यधर्म निर्वाह गर्न समाज र राज्यबीच सहकार्य गरेमा । प्राकृतिक, मानवीय र सामाजिक पूँजी नेपालमा प्रशस्त छ । तिनको परिचालन, उपयोग र व्यवस्थापनका लागि उचित नीतिहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

अतः कल्याणकारी राज्य निर्माण, संवैधानिक स्थायित्व, विकास, प्रजातन्त्र र शान्तिका लागि सरोकारवाला सबै पक्षले सहकार्य गर्न आवश्यक छ । यसबाट विश्वासको वातावरण सृजनागर्नसकिन्छ । विगतसँग क्रान्तिकारी तवरले नाता तोडिने विषय अकल्पनीय हुनसक्ला, किनकि नेतृत्वको राजनीतिक क्षमता नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन पक्षमा कमजोर देखिन्छ । त्यस्तै नागरिकको राज्यसंगको संस्थागत सम्बन्ध भन्दा बढी बलियो सामाजिक सम्बन्धहरू नै छन् । जवसम्म नेतृत्वगर्ने वर्ग अत्यधिकमात्रामा जातीयता, भाषिक, क्षेत्रीयता र अन्य संकिर्णताको दायरामा गाँसिएका हुन्छन तवसम्म बलियो राज्यको निर्माण गर्न सकिन्न । नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा देखिएका चुनौतीहरूको सामना गर्दै गतिरोधको अन्त्य गर्न, राष्ट्र र समाजलाई आधुनिकीकरणतर्फ डोऱ्याउन, संवैधानिक स्थायित्व कायम गर्न र विश्वव्यापीकृत अर्थतन्त्रको समस्यालाई हल गर्ने र यसबाट आउने अवसरहरूको सदुपयोग गर्न राजनेतामा संस्थागत संस्कृतिको टड्कारो आवश्यकता छ । राजनेताले मात्र दल र गुटका इच्छा र दृष्टिकोणलाई राष्ट्रिय दृष्टिकोणमा रूपान्तरण गर्नसक्छन् र राष्ट्रिय संस्कृति, चेतना र नागरिक ज्ञानको आधारमा राज्य निर्माण गर्न सक्छन् ।

नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र शासनको दायित्वले क्रान्तिकारी भविष्यलाई अनुमति दिँदैन । नेपाली अर्थ-राजनीति वर्ग शासनगर्न अत्यन्त कमजोर भएकाले वाह्य जगतसंग सांठगाठ गर्नु उनिहरूको बाध्यता हो । नागरिकलाई सामाजिक सम्बन्धको क्रान्तिकारी रूपान्तरण गर्ने नीति तय गर्न संविधान सभाको निर्वाचन, क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी भूराजनीति दुवैले “खुला अवसर” खोलेको छैन, संरचनात्मक अवरोधले जकडेको छ । संसदको नीति निर्माणमा स्वायत्तताको भन्दा पनि दातामा ठ्याक्कै भर

पनुपने स्थितिले सेवाग्राहीको रूपमा नेपाली समाज तथा राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसंग सम्भौता गर्ने विकल्प मात्र बाँकी छ । परनिर्भरतामुखी यस्तो अवस्थामा दाताहरूले विकासको लक्ष्य र शर्तहरू राख्छन् र प्रापकहरू त्यसैको अनुमोदन गर्दछन् । यस्तो स्थितिमा राष्ट्रिय प्राथमिकताहरू आभेलमा पर्दछन् । नेपाली राज्य निर्माणमा सांस्कृतिक रूपले विविधतामा एकता, मध्यमार्गी राजनीति र दिगो आर्थिक विकास कार्यक्रम शुरूगर्नु पर्दछ । यी नीतिहरूको अनुसरणबाट राज्यले समाजलाई एकीकरण गर्न सक्तछ ।

त्यस्तै अलिखित र अनौपचारिक राजनीति, अनौपचारिक अर्थतन्त्र र अनौपचारिक समाजलाई औपचारिक र संवैधानिक सम्बन्धमा रूपान्तरण गर्नका लागि विकेन्द्रीत औद्योगिकीकरण गर्नु आवश्यक छ । यसले कृषिक्षेत्रलाई उद्योग, व्यापार र वाणिज्यको विविधकरणसंग जोड्दछ । अर्थतन्त्रलाई कानूनको दायरामा ल्याउनसक्नुपर्दछ । राजनीतिक नेतृत्व र बुद्धजीविवर्गले सहकार्य गर्ने परिस्थितिको निर्माण गर्नु त्यत्तिकै जरूरी छ । तर यसको लागि सामाजिक ज्ञानलाई आँगिक बुद्धिजीविले नीति र कार्यक्रममा रूपान्तरण गर्नु आवश्यक छ । नागरिकको राजनीतिक स्वायत्तता निष्पक्ष जनमत र विचार निर्माणमा भर पर्दछ ।

राज्यले सुशासनका लक्ष्यहरू - राष्ट्रिय सुरक्षा र नागरिक बीचको सहकार्य, कानूनी शासन, स्वतन्त्र न्यायपालिका, संचारमा नागरिकको पहुँच, व्यापक जन-सहभागिता, अत्यावश्यक सेवा र वस्तुहरूको उपलब्धी तथा विभिन्न खालका द्वन्द्वहरूको समाधान गर्ने संस्थागत क्षमता प्राप्तगर्नु आवश्यक छ । यसबाट समाजले राज्य अन्तर्गत स्वतन्त्रता र व्यवस्था दुवै पाउनसक्तछ । तर सामाजिक न्यायको आधार तयार गर्नका लागि शिक्षा, प्रविधि, संगठन, सूचना र उत्पादन-मूलक अर्थतन्त्रको दायरा फराकिलो पार्नुपर्दछ र राष्ट्रको अर्थ-राजनीतिक वर्गले उत्पादन, अन्वेषण, निर्माण र श्रमको क्षेत्रलाई विस्तार गरी राष्ट्रको आधारभूत आवश्यकताहरू पूरागर्ने तर्फ लाग्नुपर्दछ । संवैधानिक राज्यले समाजलाई संगठित गर्न सक्नु पर्दछ । सामाजिक न्यायको क्षेत्रमा न्यायिक प्रणालीले न्यायिक सक्रियता बढाउनु आवश्यक छ । स्वच्छ जनादेशबाट विधायिका गठन, विधायिकाले विवेकसम्मत कानूनको निर्माण, कार्यकारिणीले त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसैगरी न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति हुने किसिमले संवैधानिक संरक्षण आवश्यक छ । न्यायपालिकाको नियुक्तिमा व्यवसायिकता र सक्षमताको आधारमा नियुक्ति गर्नुपर्दछ । यसो भएमा नै स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाको विकास हुनसक्छ । न्यायिक स्वतन्त्रता भन्नु संविधानको सर्वोच्चता र जनताको हकअधिकारको संरक्षणका निमित्त दिइएको अधिकार हो । न्यायकर्मीको मनपरी किसिमको व्याख्या र अनियमितता गर्ने छुट न्यायिक स्वतन्त्रता होइन । प्रजातान्त्रिक प्रक्रियालाई गतिशीलता प्रदानगर्ने किसिमबाट न्यायपालिकाको व्याख्या र निर्णय हुनुपर्दछ ।

कानून कार्यान्वयनमा स्वच्छ र तटस्थ प्रशासनयन्त्रको भूमिका अहम् हुन्छ । राज्यको नीति नियम र कानूनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने भनेको राज्यको कार्यकारिणी अन्तर्गतका कर्मचारीतन्त्र, प्रहरी र सेना नै हो । स्थायी रूपमा रहेको यी निकायहरूको प्रभावकारीता जनताले अनुभूति गर्न सकेनन् भने राज्य असफलतातर्फ उन्मुख हुन्छ, भन्ने कुराको त्यत्तिकै हेक्का राख्नु पर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले राष्ट्रिय क्षमता बढाउन सहकार्य गर्नुपर्दछ । प्रजातान्त्रिक शान्ति शक्ति सन्तुलनभन्दा पनि प्रजातान्त्रिक मूल्य, मान्यता र संस्थाहरूमा आधारित हुन्छ र यसले द्वन्द्वको कारणलाई रूपान्तरणगरी सहअस्तित्वको संस्कृति निर्माण गर्दछ । गौतम बुद्धले दिगो शान्तिको संस्कृति निर्माण गर्नका लागि शान्तिको शिक्षा, संरचनात्मक अन्यायको अन्त्य, जनता र राज्यको सशक्तिकरण र प्रकृति र मानवबीच सन्तुलनमा जोडदिएका छन् । तिनको नीतिगत अभिव्यक्ति अहिलेका नेपालको टड्कारो आवश्यकता हो ।

(ख) दोश्रो कार्यपत्र
राज्यको संरचना र न्यायिक अधिकार

काशीराज दाहाल[&]

संविधान र राज्यको संरचना

राज्यको उत्पत्ती र विकास संग-संगै राज्य सञ्चालन सम्बन्धी विभिन्न पद्धति र कानूनको विकास भएको भएपनि संविधानको माध्यमद्वारा राज्य संचालन गर्ने व्यवस्था विश्वमा अठारौं शताब्दीको अन्त्यतिरबाट भएको देखिन्छ। संविधानवादको सिद्धान्त बमोजिम संविधान निर्माण गरी राज्य सञ्चालन गर्नसकेमा नै जनताको स्वतन्त्रता र सुख सुनिश्चित हुनगई विद्रोह र अशान्तिको अवस्था रहन्न भन्ने अवधारणा नै संविधान निर्माणको अन्तर्निहित मान्यता हो। संविधान निर्माण गर्नुको मुख्य उद्देश्य नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी शासकको अधिकारको सीमाङ्कन गर्नु नै हो। राज्य व्यवस्था नियमित, व्यवस्थित र विधिसम्मत किसिमले संचालन गर्न संविधानको निर्माण हुन्छ। अन्य कानून जस्तो जुनसुकै किसिम र परिस्थितिमा संविधान निर्माण भइरहने कुरा होइन। संविधानको निर्माण विशेष अवस्था र परिस्थितिमा विशेष विधि र प्रक्रियाबाट हुने हो। संविधान राष्ट्रको मूल कानून भएकाले आम नागरिकको जीवन पद्धतिलाई संविधानले प्रभाव पारेको हुन्छ। क्रान्ति, युद्ध, जनआन्दोलन जस्ता विभिन्न अवस्था र माध्यमबाट एउटा राजनीतिक प्रणालीको समाप्ति र अर्को राजनीतिक व्यवस्थाको स्थापनाको निम्ति भएको परिवर्तनको अवस्था वा मुलुकको विद्यमान संवैधानिक संकटलाई निराकरण गर्न वा औपनिवेशिक साम्राज्यबाट राष्ट्र स्वतन्त्र भएको स्थिति जस्ता विभिन्न अवस्थामा संविधानको निर्माण हुन्छ। राज्य स्थायी हुन्छ, राजनीतिक प्रणाली र सरकार भने जनताको चाहना बमोजिम विभिन्न प्रक्रियाबाट फेरबदल र परिवर्तन भइरहन्छ।

आज विश्वका प्राय सबै मुलुकहरू संविधानका माध्यमबाट नै सञ्चालित छन्। विश्वका प्राय सबै मुलुकमा संविधान भएपनि विश्वका सबै संविधानहरू एउटै विधि र प्रक्रियाबाट बनेका छैनन् र सबै संविधान लोकतान्त्रिक मान्यता अनुरूपका पनि छैनन्, जुन मुलुकका संविधानहरू संविधानवाद र लोकतान्त्रिक मान्यता अनुरूपका छैनन्, त्यस्ता मुलुकमा दिगो शान्ति पनि छैन। त्यहाँ विद्रोह, आन्दोलन र अशान्ति भइरहेकै छन्। जनचाहना बमोजिम संविधान बनाउन नसक्दा वा संवैधानिक मान्यता अनुरूप राज्य सञ्चालन गर्न नसक्दा कतिपय मुलुकहरू संविधान निर्माणका प्रयोगशाला पनि बनिरहेका छन्। लोकतन्त्रका अवधारणा, मानवअधिकारका मान्यता, सामाजिक न्यायका सिद्धान्त, शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणका व्यवस्था, अधिकारको स्रोत जनता, जिम्मेवार र उत्तरदायी सरकार, प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायप्रणाली जस्ता लोकतन्त्रका आधारभूत व्यवस्थाहरूलाई समाहित गरी निर्माण गरेको संविधान नै गतिशील भएको विश्व अनुभवबाट देखिन्छ। संविधानको महत्व र सफलता संविधान निर्माण गर्ने विधि र त्यसमा समावेश गरिएका सिद्धान्त र मान्यताहरूमा नै भर पर्दछ। संविधान निर्माण गर्ने विभिन्न विधि र प्रकृयाहरू छन्। संविधान निर्माण गर्ने विभिन्न तरिका मध्ये जनताको प्रतिनिधिले जनताकै सहभागितामा जनताकै आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी संविधान निर्माण गर्ने विधि **संविधानसभा** हो। संविधानसभा सफल हुन यसको गठन समावेशी किसिमले हुनुपर्ने एकातिर आवश्यक छ भने अर्कोतर्फ परिवर्तनकारी राजनीतिक शक्तिको स्पष्ट मार्गचित्र पनि हुनुपर्दछ। राजनैतिक प्रश्नलाई वैधानिकता प्रदान गर्ने माध्यम **संविधानसभा** हो भन्ने अर्थमा संविधानसभालाई परिचालन गर्नसक्नुपर्दछ।

नेपालमा मोहन शमशेरको घोषणा देखि वि. सं. २००७ सालको राजा त्रिभुवनको घोषणासम्मले जनताको प्रतिनिधित्व र सहभागितामा जनता आफैले संविधानसभा मार्फत संविधान बनाउने कुरा व्यक्त गरेको भएपनि संविधानसभाको प्रक्रियाबाट कुनै संविधान निर्माण हुनसकेन। वि. सं. २०६२/६३ को ऐतिहासिक जनआन्दोलनको परिणाम मुलुकमा दिगो शान्ति स्थापना, राज्यको पुनर्संरचना र लोकतान्त्रिक राज्य प्रणाली संविधानसभा मुलुकको साभा सहमतीको राष्ट्रिय विषय बन्नपुग्यो। संविधानसभामा पुग्ने संवैधानिक आधार निर्माणका निम्ति संविधानसभाबाट लोकतान्त्रिक संविधान बनाउने उद्देश्य अनुरूप नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ समेत जारी गरियो। संविधानसभाबाट बन्ने संविधानले राज्यको संघीय

[&] अध्यक्ष, प्रशासकीय अदालत

ढाँचालाई स्वीकार गर्नेकुरा अन्तरिम संविधानको प्रथम संशोधनबाट समावेश गर्न पुगियो । दक्षिण अफ्रिकाको जस्तो पूर्वनिर्धारित सिद्धान्तको रूपमा संघीयताको मान्यतालाई अङ्गिकार गरेको हो भने सोही अनुरूपको संविधानसभाको कार्यप्रणाली, सो को परीक्षण गर्ने संयन्त्रको निर्माण गर्नुपर्ने हुन्थ्यो त्यो गरेको देखिन्छ, तर जे होस् अहिले संघीयताको विषय राष्ट्रको मूल राजनीतिक विषयको रूपमा चर्चा र छलफल भइ रहेको छ ।

विश्वको अनुभव हेर्दा मुलुकको सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र आर्थिक पृष्ठभूमिका आधारमा राज्यको स्वरूप र ढाँचाहरू निर्धारण भएका छन् । आधुनिक विश्वमा राज्यको स्वरूप र ढाँचा सबै मुलुकमा एकै किसिमको देखिन्छ । एकात्मक, संघात्मक, अर्धसंघात्मक जस्ता विभिन्न राज्य ढाँचाका स्वरूपहरू देखापर्दछन् । संघीय ढाँचा निर्माणका उद्देश्य पनि फरक-फरक देखिन्छन् । विभिन्न स्वतन्त्र र संप्रभु राज्यहरूले आपसी सहमती र सम्झौताद्वारा सामान्य र साभा विषयहरू संघबाट प्रशासन संचालन गर्ने अभिप्रायले अमेरिकाले संघीय ढाँचा निर्माण गर्‍यो । क्यानाडाले प्रान्तीय स्वायत्ततालाई बचाइराख्न संघीय ढाँचा निर्माण गर्‍यो । यस्तै उद्देश्य स्वीट्जरल्याण्डको देखिन्छ । भारतीय संघीयता अमेरिका र क्यानाडाको जस्तो राज्य राज्यको सम्झौता र सहमतीमा बनेको होइन । राज्य राज्यको सम्झौताको उपजको आधारमा भारतीय संघीयताको निर्माण नभई सामाजिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक परिवेशमा संघीयताको आधार निर्माण गरिएको र प्रत्येक प्रान्तीय राज्यलाई संघीय राज्यबाट छुट्टिएर स्वतन्त्र हुने अधिकार नहुने भन्ने आधारमा संघ र प्रान्तीय राज्य बीचको अधिकार संविधानद्वारा विभाजन गरेको देखिन्छ । संघीय राज्यको विशेषता भन्नु नै द्वैध सरकारको स्वरूप (Dual Government), संघ र प्रान्तीय राज्यमा शक्तिको विभाजन (Division of Power), संघ र प्रान्तीय राज्यलाई संविधानबाट अधिकार निसृत भई संविधानको सर्वोच्चता रहने (Supremacy of Constitution), राज्यमा उत्पन्न विवादको अन्तिम निरूपण र व्याख्या गर्ने अधिकार अदालतलाई हुने, प्रान्तीय राज्य स्वतन्त्र र संप्रभु (Sovereign) नहुने जस्ता अवस्था र स्थिति हो । आधुनिक संविधानले न त कुनै राज्य पूर्णसंघात्मक न त पूर्ण एकात्मक स्वरूपलाई स्वीकार गरेको देखिन्छ । अमेरिका, क्यानाडा, स्वीट्जरल्याण्डको तुलनामा भारतको संघीयता “अर्धसंघात्मक” हो । अमेरिकी संघीयताको सिद्धान्तले संघीय राज्यले कुनै प्रान्तको अस्तित्वलाई समाप्त गर्न सक्तैन, प्रान्तको सीमाना बदल्न पनि सक्तैन (Texas vs White, 1869), तर यस्तो कठोरता भारतीय संघीय ढाँचामा देखिन्छ । यसैगरी भारतीय संविधानले संकटकालिन अवस्था लगायतका स्थितिमा केन्द्रीकृत व्यवस्थालाई नै स्वीकार गरी कतिपय अवस्थामा एकात्मक राज्यको चरित्रलाई छोड्न सकेको देखिन्छ । राष्ट्रलाई एकिकृत गरिराख्न सोही अनुरूपको संयन्त्र र कार्य प्रणाली निर्धारणगरी मुलुक अघि बढेकोदेखिन्छ । आधुनिक कतिपय राज्यहरूले संघ र प्रान्तीय राज्य तथा प्रान्त प्रान्त एक अर्कामा अन्तरनिर्भर भई काम गर्ने प्रकृतिको ‘सहकारी संघात्मक’ (Co-operative Federalism) को राज्य ढाँचालाई समेत स्वीकार गरेको देखिन्छ । भारतलाई ‘सहकारी संघात्मक’को रूपमा लिने गरिन्छ । अमेरिकी संघीयताको आफ्नै विशेषता छ । जसमा संघ र राज्यका अलग-अलग सरकार र प्रशासन, दोहोरो नागरिकता, दोहोरो न्यायप्रणाली जस्ता व्यवस्थाहरू छन् । यसैगरी संविधानले विभाजन गरेको शक्ति बाहेकका राष्ट्रका अन्य अवशिष्ट अधिकार राज्य तहमा हुने व्यवस्था गरिएको छ । तर क्यानाडा, अष्ट्रेलिया जस्ता राष्ट्रको संघीयतामा राज्यको अवशिष्ट अधिकार संघमा राखिएको छ । अमेरिकाको जुन किसिमको जटिल र कठोर संघीयता छ त्यस्तो जटिल र कठोर संघीयता अन्यत्र देखिन्छ । भारतमा अमेरिकाको जस्तो दोहोरो नागरिकता र दोहोरो न्याय व्यवस्था नभई एउटै नागरिकता र एकिकृत न्याय व्यवस्थालाई स्वीकार गरिएको छ ।

संघीय राज्य व्यवस्थामा संघ र प्रान्तीय राज्य दुवैले राष्ट्रिय स्वार्थलाई बढी महत्व दिई काम गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रान्तीय राज्यलाई स्वायत्तता दिनुको अर्थ संप्रभु र स्वतन्त्र राष्ट्रको छुट्टै हैसियत दिनुहोइन । सन् १९४८ को “वेष्ट फेलिया सन्धि” देखि संयुक्त राष्ट्र संघीय पहलमा तर्जुमा भएका जतिपनि मानवअधिकार सम्बन्धी महासन्धि र अनुबन्धहरू छन् त्यसले केवल “आत्मनिर्णयको अधिकार” (Self-Determination) अन्तर्गत त्यस्तो अधिकार प्रदान गरेको छ जसमा समुदायका जनतालाई राजनीतिक हैसियत निर्धारण गर्न र स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा लाग्ने अधिकार हुने कुराको सुनिश्चितता गरेको छ (धारा १, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तरराष्ट्रिय

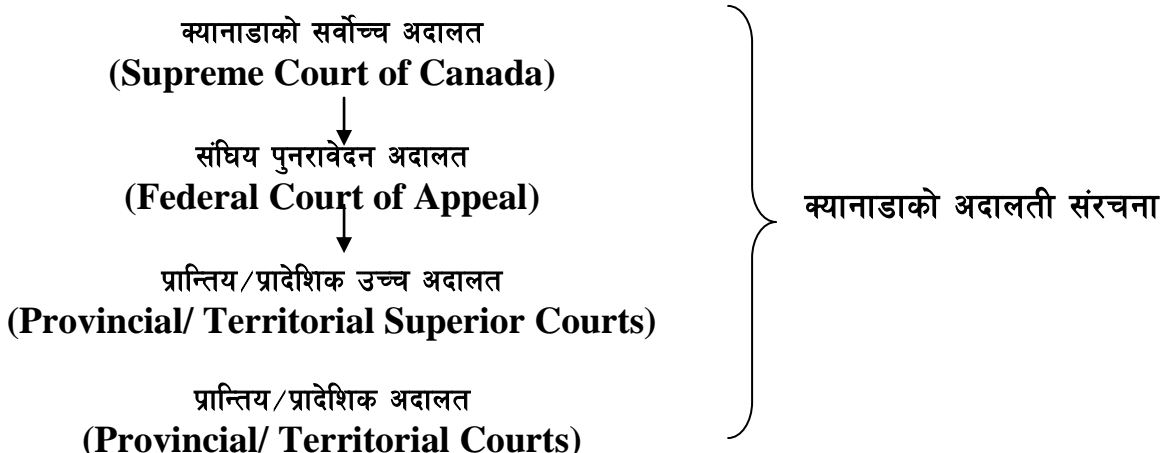
अनुबन्ध, १९६६)। यो व्यवस्थाले जनतालाई स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको अधिकार हुने कुराको प्रत्याभूत गरेको भएपनि राज्य नै टुक्र्याउने अधिकार आत्मनिर्णयको अधिकार भित्र दिएको छैन।

कुनै पनि मुलुकमा संघीयता निर्माणका मुख्य आधार भनेको प्रान्त निर्माणमा - (१) सामाजिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक समानता, (२) आम जनताको त्यसप्रतिको चाहना, (३) आर्थिक श्रोत साधन परिचालनको क्षमता, र (४) राष्ट्रिय एकता कायम गर्ने व्यवस्था जस्ता कुराहरू आवश्यक पर्दछन्। संघीय राज्य व्यवस्थाको निर्माण गर्दा यस्ता पक्षहरूलाई मनन गरी राज्यको विधायिकी शक्ति, कार्यकारिणी शक्ति, न्यायिक शक्तिको प्रयोगको व्यवस्थाले राज्यलाई खण्डित नगरी एकिकृत गर्ने किसिमबाट हुनुपर्दछ। खासगरी राज्यशक्तिको प्रयोग, प्रशासन संचालन, न्याय प्रवन्ध, कर प्रणाली, प्राकृतिक श्रोत साधनको बाँडफाँड, संघ-प्रान्त र स्थानीय सरकारका अधिकारको सीमा, सम्बन्ध र अन्तरनिर्भरताका विविध पक्षलाई वैज्ञानिक र बस्तुगत रूपमा संविधानले व्यवस्थित गर्नसक्नुपर्दछ। विविधताका बीच राष्ट्रिय एकता अभिवृद्धि गर्ने क्षमता र आत्म निर्भर बन्ने अर्थतन्त्रको विकास गर्नसकेमा संघीयताले सबैको सम्मान, पहुँच र सहभागिता अभिवृद्धि गर्न सक्ने मानिन्छ। तर राज्यको पुनर्संरचना गर्दा यसका आधारभूत पक्षहरूलाई वस्तुनिष्ठ र तर्कपूर्ण रूपमा नहेरी हचुवाको आधारमा तय गर्नपुगियो भने मुलुकमा विखण्डन र अनेकौं समस्याहरू उत्पन्न हुनसक्छन्। यसप्रति ज्यादै संवेदनशील भई राजनैतिक शक्तिहरूले राज्यको पुनर्संरचनाको खाका तयार गर्नसक्नुपर्दछ।

न्यायिक अधिकार: विश्वको अनुभव

राज्यको कानून निर्माण गर्ने विधायिकी शक्ति, कानून कार्यान्वयन गर्ने कार्यकारिणी शक्ति र कानूनको व्याख्या गर्ने न्यायिक शक्ति राज्यका अंगहरू व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यापालिकाले शक्ति पृथककरणको सिद्धान्त बमोजिम प्रयोग गर्ने लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको आधारभूत मान्यता हो। राज्यको न्यायिक अधिकार भन्नाले कानूनको आधिकारिक व्याख्या गर्ने अधिकार, कानूनी विवाद निरूपणको अधिकार र कानूनको उलंघन गर्नेलाई दण्डित गर्ने अधिकारको रूपमा बुझिन्छ। नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षणका लागि शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त अनुसार राज्यको न्यायिक अधिकार स्वतन्त्र र सक्षम न्यापालिकाबाट प्रयोग गर्ने लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको आधारभूत अवधारणा हो। राज्यको पुनर्संरचना गर्दा होस् वा लोकतान्त्रिक संविधानको निर्माण गर्दा होस् राज्यको न्यायिक अधिकार प्रति त्यतिकै संवेदनशील र सजग भई उचित व्यवस्था गर्नुपर्दछ। संघीय स्वरूप निर्माणको तरिका (Mode of Formation), संघीय ढाँचा अन्तर्गत प्रान्तीय राज्यको हैसियत र अधिकार एवं संघ र प्रान्त बीचको अन्तरसम्बन्ध (Position of the State in the Federation), शासन पद्धतिको प्रकृति (Nature of Polity) जस अन्तर्गत नागरिकताको स्थिति, अदालती प्रणाली, प्रशासनको स्वरूप जस्ता विभिन्न पक्षहरू स्पष्ट हुनुपर्दछ। यी पक्षहरू स्पष्ट नभई संघीयताको निर्माण र अधिकारको विभाजन गर्नसकिन्न। संघीय राज्य प्रणाली अपनाएका कतिपय मुलुकहरूमा दोहोरो अदालती संगठन, संरचना र कार्यप्रणाली (Dual Court System)लाई स्वीकार गरेकोदेखिन्छ। अमेरिकामा द्वैध अदालती प्रणाली छ। प्रत्येक राज्यहरूको आफ्नै अदालती संरचना, तह र कार्यप्रणाली छ भने संघीय न्यायप्रणालीको अलग्गै तह, अधिकार र कार्यप्रणाली तोकिएको छ। अमेरिकामा संविधानले नै द्वैध न्यायप्रणालीका मान्यतालाई स्वीकार गरेको छ।

क्यानाडामा संविधान बमोजिम संघीय सरकार र प्रान्तीय सरकारको अधिकार विभाजन गरिएको छ। सोही अनुरूप न्यायिक अधिकार पनि संघीय र प्रान्तीय तहमा विभाजित र व्यवस्थित छ। क्यानाडामा देहाय बमोजिमका चार तहका अदालती संरचना रहेको छ।

प्रान्तीय/प्रादेशिक अदालत

क्यानाडामा प्रत्येक प्रान्तमा शुरू अदालतका रूपमा प्रान्तीय वा प्रादेशिक अदालतहरू छन् । विभिन्न नामबाट शुरू अदालतहरू गठन भएका छन् । यस्ता अदालतहरूमा प्रान्तीय कानून र संघीय कानून दुवै अन्तर्गतका मुद्दाहरू दायर हुन्छन् । यो अदालतलाई फौजदारी, पारिवारिक (सम्बन्ध विच्छेद बाहेक), बाल दुराचार, ट्राफिक उल्लंघन, निश्चित विगोभन्दा कम भएको देवानी दावी जस्ता मुद्दा हेर्ने अधिकार छ । विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरू हेर्ने विशेष अदालत पनि छन् । जस अन्तर्गत केही प्रान्तमा घरेलु हिंसा सम्बन्धी अदालतको व्यवस्था छ । प्रान्तीय र प्रादेशिक अदालतका न्यायाधीश प्रान्तीय सरकारले नियुक्ती गर्दछ ।

प्रान्तीय/प्रादेशिक उच्च अदालत

क्यानाडाको प्रत्येक प्रान्तमा उच्च प्रान्तीय अदालतको व्यवस्था छ । यी अदालतहरू विभिन्न नामाकरणले स्थापना गरिएका छन् । जस्तै *कोर्ट अफ जस्टिस, सुप्रीम कोर्ट, कोर्ट अफ क्विन बेन्च* आदि । उच्च अदालतले गंभीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा र निश्चित विगो भन्दा बढी भएका मुद्दा, सम्बन्ध विच्छेद जस्ता मुद्दाहरू हेर्ने अधिकार छ । यी अदालतका न्यायाधीशहरूलाई संघीय सरकारले नियुक्ती गर्दछ ।

संघीय पुनरावेदन अदालत

क्यानाडाको प्रत्येक प्रान्तमा संघीय पुनरावेदन अदालतको व्यवस्था छ । यी अदालतलाई प्रान्तीय अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अधिकार छ । ३ जना न्यायाधीशको इजलासबाट मुद्दा सुन्ने व्यवस्था छ । यी अदालतले संवैधानिक प्रश्न निहीत भएका विषयहरू पनि हेर्दछन् । यी अदालतका न्यायाधीश संघीय सरकारले नियुक्ती गर्दछ ।

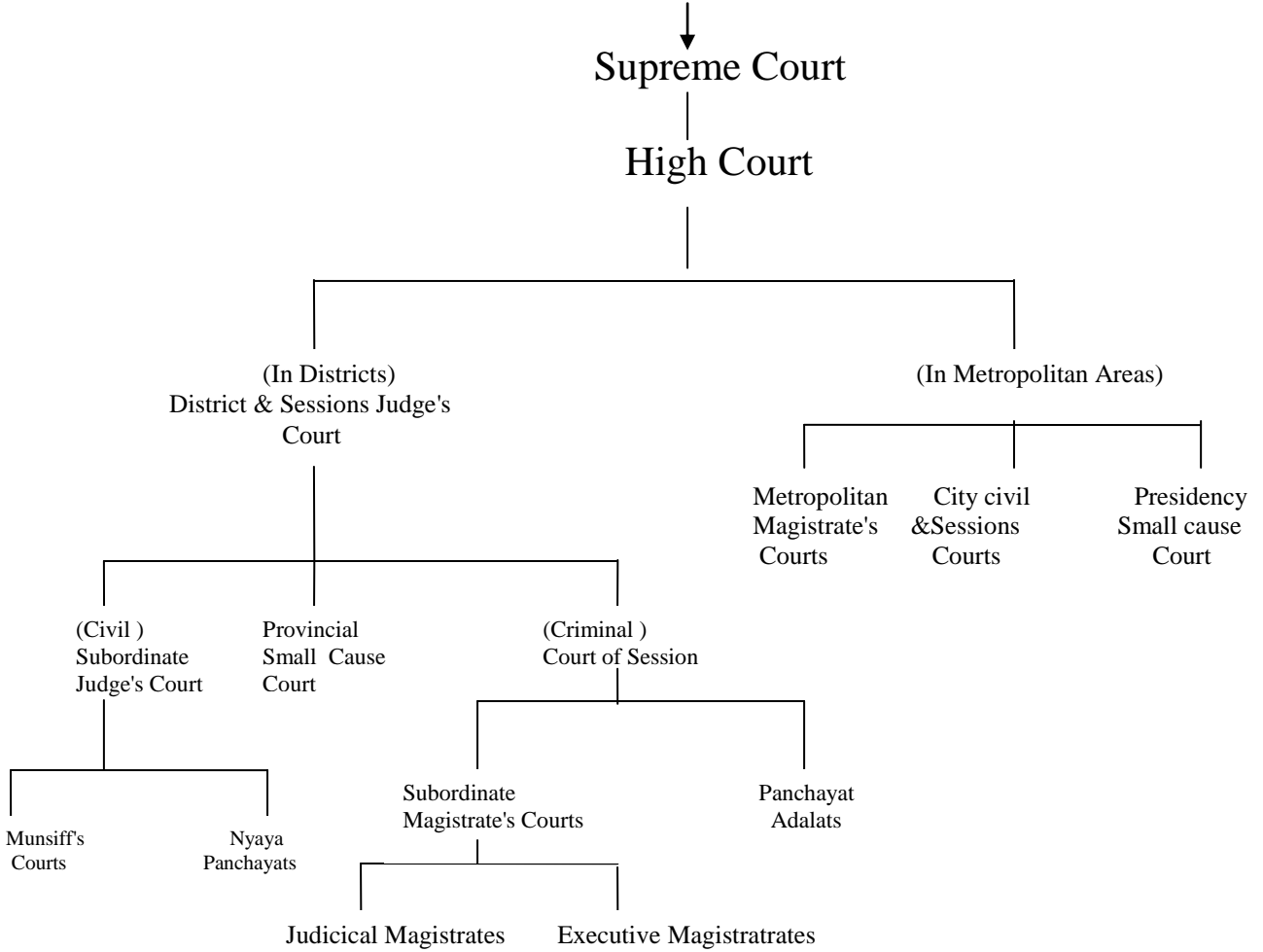
संघीय अदालतका रूपमा विशिष्टीकृत अदालतहरू पनि छन् । यस्ता अदालतहरूमा कर अदालत, सेना अदालत आदि छन् ।

क्यानाडाको सर्वोच्च अदालत

क्यानाडामा सबै तहका अदालतहरूको सर्वोच्च तहका रूपमा क्यानाडाको सर्वोच्च अदालत रहेको छ । सर्वोच्च अदालतलाई सबै कानूनी प्रश्नको अन्तिम व्याख्या गर्ने अदालतको रूपमा क्षेत्राधिकार प्रदान गरिएको छ । यसमा प्रधानन्यायाधीश र अन्य ८ जना न्यायाधीश रहने व्यवस्था छ । संघीय सरकारले सर्वोच्च अदालतमा न्यायाधीश नियुक्ती गर्दा **क्युवेक** प्रान्तबाट कम्तिमा ३ जना, ३ जना **ओन्टारियो**, पश्चिमी क्यानाडा बाट २ र एटलान्टिक प्रान्तबाट १ जना हुनुपर्ने परम्परा समेत रहेकोछ । मातहतका अदालतले हेरीसकेका मुद्दाहरू अनुमतीको आधारमा सर्वोच्च अदालतले क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्दछ । तल्ला अदालतले 'सार्वजनिक महत्वको प्रश्न' निहित भएको भनि पठाएको मुद्दा पनि सर्वोच्च अदालतले हेर्ने गर्दछ । यसैगरी फौजदारी मुद्दामा विमती राय भएका निर्णय र दोषी ठहर भएका मुद्दा स्वतः पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था छ । न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार पनि छ । यसैगरी क्यानाडाको सर्वोच्च अदालतलाई संवैधानिक एवं जटिल कानूनी प्रश्नमा संघीय सरकारले मागेको सल्लाहमा 'सल्लाहकारी राय' दिने अधिकार पनि छ ।

क्यानाडाको न्यायिक व्यवस्थामा प्रत्येक प्रान्तमा अलग अलग देवानी र फौजदारी अदालतको व्यवस्था छ । देवानी कार्यविधिमा पनि प्रान्तहरूका बीच एकरूपता छैन । क्यानाडामा न्याय सम्पादनका निम्ति नियमित अदालत र विशेष अदालत गरी ७५० भन्दा बढी अदालतहरू क्रियाशील रहेका छन् । न्यायाधीशहरूको नियुक्ती र कारवाहीको विषयमा सिफारिश गर्न न्यायपरिषद्को संरचना छ । क्यानाडामा नियमित र विशेष अदालत बाहेक विवादहरू अदालतबाहिर नै निरूपण गर्न विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू (ADR) अन्तर्गत मेलमिलाप (Mediation) र मध्यस्थता (Arbitration) जस्ता व्यवस्थालाई आत्मसात् गरिएको छ ।

भारतीय न्यायपालिकाको संरचना

भारतीय न्यायप्रणाली अमेरिकाको जस्तो द्वैध अदालती व्यवस्था (Dual Court System) नभई संघ र राज्यमा 'एकीकृत प्रणाली (Integrated System)' अन्तर्गत अदालती संरचनाहरू रहेका छन् । संविधान बमोजिम माथिल्लो तहमा उच्च अदालत र उच्च अदालतको नियन्त्रणमा रहने गरी अन्य अदालतहरू गठन हुने व्यवस्था छ । अधिनस्थ अदालतहरू (Subordinate Courts) राज्य-राज्य तहमा केही भिन्न स्वरूपको पनि रहेको छ । न्यायप्रणालीमा एकरूपता कायम गर्न सर्वोच्च अदालतले निर्देशन जारी गर्नसक्ने व्यवस्था छ । अदालती तह अन्तर्गत तल्लो तहमा अर्थात् स्थानीय तहमा ग्रामीण शासन ऐन अन्तर्गत देवानी र फौजदारी मुद्दा हेर्ने अदालत गठन गर्नसकिने व्यवस्था अनुरूप पञ्चायत अदालतहरू गठन गरिएको छ । यस्ता अदालतहरूलाई 'न्याय पञ्चायत' र 'पञ्चायत अदालत' पनि भनिन्छ । स्थानीय तहमा रहेका अदालतलाई स-साना देवानी र फौजदारी मुद्दा हेर्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । यसैगरी निश्चित बिगो र सजाय भन्दा माथिको मुद्दा हेर्ने मुन्सिफ अदालतको व्यवस्था छ । स्थानीय अदालतले गरेको निर्णय उपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार जिल्ला न्यायाधीशलाई प्रदान गरिएको छ । जिल्ला अदालत देवानी र फौजदारी मुद्दा हेर्ने जिल्लाको मुख्य अदालत हो । मेट्रोपोलिटन शहरहरूमा मुद्दा हेर्ने न्यायिक मजिस्ट्रेटको समेत व्यवस्था छ । उच्च अदालतलाई शुरू र पुनरावेदन दुबै क्षेत्राधिकार प्राप्त छ । सर्वोच्च अदालतलाई पुनरावेदकीय अधिकार, शुरू र सल्लाहकारी अधिकार समेत प्राप्त छ । यसैगरी भारतीय संविधानले संसदले कानूनद्वारा विवाद समाधानका निम्ती आवश्यक न्यायाधिकरणहरू (Tribunals) गठन गर्नसक्ने व्यवस्था गरे अनुरूप विभिन्न न्यायाधिकरण र आयोगहरू रहेका छन् ।

स्वीट्जरल्याण्ड २६ प्रान्त (Cantons) मा विभाजित संघीय राज्य प्रणाली भएको मुलुक हो । स्वीस संघ (Swiss Confederation) का ३ अंगहरूमा दुई सदनात्मक व्यवस्थापिकाको रूपमा संघीयसभा, संघीय सभाबाट निर्वाचित ७ जनाको कार्यकारिणी संघीय परिषद् र संघीय सभाले छनौट गरेका ३० जना न्यायाधीश भएको संघीय न्यायालयको व्यवस्था छ । संघीय न्यायालयले संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने, सीमित रूपमा न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गर्ने, संघ र क्यान्टन एवं क्यान्टन-क्यान्टन बीचको कानूनी विवाद निरूपण गर्ने, पुनरावेदन सुन्ने र कतिपय संघीय कानून अन्तर्गतका फौजदारी र प्रशासकीय विवादहरूको शुरू मुद्दा हेर्ने अधिकारक्षेत्र रहेको देखिन्छ । स्वीस संविधानले संघीय सरकारलाई संघीय न्यायालयका अतिरिक्त आवश्यकता अनुसार अन्य न्यायिक निकायहरू स्थापना गर्नसक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । प्रान्तीय कानून (Cantonal Law) अन्तर्गत प्रान्तीय सरकारले देवानी र फौजदारी भिन्नाभिन्नै अदालत गठन गर्नसक्ने र अलग अलग देवानी र फौजदारी कार्यविधि संहिताहरू निर्माण गर्न सक्ने व्यवस्था अनुसार २७ वटा अलग अलग देवानी कार्यविधि संहिताहरू र २९ वटा फरक-फरक फौजदारी कार्यविधि संहिताहरू जारी गरेको देखिन्छ । सन् २००० मा जारी भएको स्वीट्जरल्याण्डको नयाँ संविधानले मुलुकभित्र एउटै देवानी र फौजदारी कार्यविधि सम्बन्धी कानून (Single Uniform Law) बनाउन सक्ने अधिकार संघीय व्यवस्थापिकालाई दिएको छ ।

नेपालको न्यायिक संरचना र कार्यप्रणाली

नेपालमा वि.स. २००७ सालको परिवर्तनपछि प्रजातान्त्रिकरणको प्रक्रिया प्रारम्भ भएपनि न्यायपालिकाका संरचना, स्वरूप, भूमिका राज्यको तहबाट सधैं प्रयोग र अभ्यासको स्थितिमा रहिरह्यो । न्यायप्रणालीको संस्थागत विकासका प्रक्रियाहरू खलबलिइरहे । सुधारका नाममा संरचना र तहगत श्रृंखलाहरू परिवर्तन भइरहे । कहिले ४ तह, कहिले ३ तह, कहिले देवानी र फौजदारी अलग-अलग शुरू अदालतको व्यवस्था, कहिले सबै प्रकृतिका मुद्दा एउटै अदालतले हेर्ने व्यवस्था जस्ता अनेकौं प्रयोगहरू भए । यस्ता प्रयोगहरू भइरहेको नै छ । स्थानीय निकायमा केही न्यायिक अधिकार निक्षेपण गरेको भएपनि त्यो लागू नभएको अहिलेको अवस्था छ । विवाद समाधानका केही वैकल्पिक व्यवस्थाहरू पनि छ । यसैगरी अदालतको आदेश बमोजिम अदालतमा दायर भएका मुद्दाहरूको अदालत बाहिर मेलमिलाप र मिलापत्र गराउन सकिने व्यवस्थाहरू पनि लागू गरिएको छ । तर त्यसको प्रभावकारिता देखिन्न । वर्तमान अवस्थामा राज्यको न्यायिक अधिकार र सो प्रयोग गर्ने निकायको देहाय बमोजिमको अवस्था देखिन्छ :

क. स्वतन्त्र न्याय प्रणाली र अदालती तह

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ वि. सं. २०६२/२०६३ को जनआन्दोलनको जनादेश अनुसार संविधान सभाबाट लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्ने प्रयोजनका लागि सक्रमणकालिन प्रवन्ध गर्नका निमित्त दलहरूको सहमतीय संविधान हो । अन्तरिम संविधान, २०६३ जनआन्दोलनका बाहक राजनीतिक शक्तिको सहमतीय मान्यतामा आधारित भएकाले संविधानवाद र शक्तिपृथकीकरणका कतिपय मान्यताहरूलाई अन्तरिम संविधानले आत्मसात् गर्नसकेको छैन । अन्तरिम संविधानले राज्यको विधायिकी शक्ति र कार्यकारिणी शक्ति प्रयोगको प्रक्रिया र तत्सम्बन्धी संरचनाका सम्बन्धमा व्यापक परिवर्तन गरेको भएपनि न्यायिक अधिकारको प्रयोगको प्रक्रिया र संरचनाका सम्बन्धमा खासै परिवर्तन गरेको देखिन्न । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले आत्मसात गरेको नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान र कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिने छ भन्ने व्यवस्थालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि स्वीकार गरेको छ । त्यसैगरी अदालती तहमा सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतको संरचनालाई निरन्तरता दिएको छ । न्यायपालिकाको माथिल्लो तह सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको नियुक्तिको प्रक्रियामा संसदीय सुनुवाईका केही नयाँ अवधारणाहरूलाई अबलम्बन गरिएको छ । संसदीय सुनुवाईको यो व्यवस्था संवैधानिक परिषद् र संसदीय सुनुवाई दोहोरो हुनगएकोले टिप्पणीको विषय बनेको छ । अन्तरिम संविधान, २०६३ ले गरेको कार्यकारिणीबाट तय भएको शपथको व्यवस्था र सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदन प्रधानमन्त्री समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था जस्ता कतिपय विषयहरू स्वतन्त्र न्यायप्रणालीको आधारभूत मान्यतामा प्रतिकूल व्यवस्था भएको भन्ने टिप्पणीहरू

रहेका देखिन्छन् । सर्वोच्च अदालतका न्यायधीशको नियुक्तिको प्रक्रिया र न्यायपरिषद्को संरचनामा अन्तरिम संविधान, २०६३ ले केही परिवर्तनको व्यवस्था गरेको भएपनि अदालतको क्षेत्राधिकार लगायतका अन्य विषयहरूलाई भने नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ अनुरूप नै निरन्तरता दिएको छ । संविधानको सर्वोच्चताको संरक्षण गर्ने र नागरिक स्वतन्त्रताको अन्तिम संरक्षकको रूपमा रहेको न्यायपालिकालाई स्वतन्त्र, सक्षम र प्रभावकारी बनाउन सर्वोच्च अदालत र अन्य अदालतका न्यायधिशहरूको नियुक्तीमा राजनैतिक लगायतका प्रभावबाट मुक्त राख्न सकिनेमा नै संवैधानिक लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको संस्थागत विकासमा उल्लेख्य सहयोग पुग्न जानेहुन्छ । सर्वोच्च अदालतलाई अन्तिम संवैधानिक र कानूनी व्याख्याताको रूपमा विकसित गराउनु आवश्यक छ । यसका निम्ति विभिन्न तहका अदालतको क्षेत्राधिकार र पुनरावेदन अदालतको प्रादेशिक क्षेत्राधिकारमा वैज्ञानिकता नभएको भन्ने आधारमा पुनरावलोकन हुनुपर्ने प्रश्नहरू उठिरहेकै छन् । यस तर्फ पनि संवेदनशील बन्नु जरूरी छ ।

ख. विशेष प्रकृतिका अदालत र न्यायाधिकरण

विशेष प्रकृतिका विवादहरूको निरूपण सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञहरूबाट विशेष प्रक्रिया अपनाई गरिने वास्तविक निर्णयबाट नै न्याय हुनसक्छ भन्ने उद्देश्यले विशेष कार्यविधि अपनाई न्याय सम्पादन गर्न विशेष प्रकृतिका अदालत र न्यायिक निकायहरू स्थापना गर्ने प्रचलन आधुनिक राज्य व्यवस्थामा रहेको देखिन्छ । यसै मान्यतालाई आत्मसात गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिने गरी गरेको अवस्थालाई अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि निरन्तरता दिएको छ । विशेष प्रकृतिका अदालत र न्यायाधिकरणका रूपमा प्रशासकीय अदालत, भ्रष्टाचार विशेष अदालत, श्रम अदालत, राजस्व न्यायाधिकरण जस्ता न्यायिक निकायहरू रहेका छन् । वाणिज्य अदालत र उपभोक्ता अदालतको स्थापना हुनुपर्ने प्रश्नहरू पनि उठिरहेकै छन् । जुन उद्देश्यले विशेष प्रकृतिका अदालत र न्यायिक निकायहरूको गठन गरिएको हो, सो उद्देश्य अनुरूप प्रभावकारी रूपमा कार्य सम्पादन गर्न कठिनाई भइरहेको कारण यस्ता अदालत र न्यायाधिकरणहरूको अधिकारक्षेत्र, गठन प्रक्रिया र कार्य प्रणालीमा व्यापक सुधारको आवश्यकता महसुस गरिएको छ ।

निजामती कर्मचारी उपर गरिएको विभागीय कारवाहीको न्यायिक जाँच गर्न अन्तिम पुनरावेदन सुन्ने अदालतको रूपमा **प्रशासकीय अदालत**को संरचनालाई निजामती सेवा ऐनले आत्मसात गरेको छ । निजामती सेवाका सबै प्रकृतिका विवादहरू हेर्ने क्षेत्राधिकार प्रशासकीय अदालतलाई नहुँदा काममा दोहोरोपनको अनुभव गरिएको छ । यस समस्याको समाधान गर्न समेत प्रशासकीय अदालतलाई अहिलेको सन्दर्भमा देहायको क्षेत्राधिकार प्रदान गरिनु आवश्यक महसुस गरिएको छ :

- निजामती कर्मचारीलाई गरिएका सबै प्रकारका विभागीय सजायउपर पुनरावेदन सुन्ने,
- निजामती कर्मचारीको सरुवा र बहुवा उपरको उजुरी सुन्ने,
- निजामती कर्मचारीले कानून बमोजिम गर्नुपर्ने कार्य नगरेको उपर सम्बन्धित पक्षको गुनासा र उजुरी सुनी त्यसमा उपयुक्त आदेश दिने,
- प्रहरी र सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गरी सेवाबाट हटाएको वा बर्खास्त गरिएको सजाय उपर पुनरावेदन सुन्ने, आदि ।

ग. अर्धन्यायिक निकाय र न्याय सम्पादन

सामान्यतया राज्यको न्यायिक अधिकारको प्रयोग अदालतहरूबाट हुने भएपनि राज्यको क्रियाकलाप विस्तार भइरहेको सन्दर्भमा कतिपय विवादहरू सम्बन्धित क्षेत्रको विशेषज्ञता प्राप्त व्यक्तिहरूबाट नै सम्पादन भएमा शिघ्र, सुलभ र वास्तविक न्याय प्रदान गर्नसकिन्छ भन्ने उद्देश्यले आधुनिक राज्यमा प्रशासकीय न्यायको अवधारणालाई आत्मसात गरिएको छ । मुख्यतया राज्यको कार्यकारिणी अन्तर्गतका निकायहरूले प्रशासकीय कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी भएपनि आफ्नो निकायको कामको प्रकृति अनुरूप खास खास विषयमा न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्न पाउने गरी अर्धन्यायिक निकायको रूपमा समेत

कार्य गर्नेगरी न्यायिक अधिकार सुम्पिएको हुन्छ । प्रशासकीय निकायलाई केही न्यायिक अधिकार दिनुको कारण अदालतको कार्यबोभलाई कम गर्न, विशेषज्ञता प्राप्त व्यक्तिबाट न्याय निरूपण हुने र सरलीकृत कार्य विधिको प्रयोग गरी वास्तविक न्याय प्रदान गर्न नै हो । अर्धन्यायिक निकायको न्याय सम्पादन ढिला भएमा, पक्षलाई हैरान नै भइरहेमा, पूर्ण र वास्तविक न्याय प्रदान गर्न नसकेमा त्यसको औचित्य रहन्छ । यस तथ्यलाई संवेदनशील भई मनन गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालमा न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने अर्धन्यायिक निकायहरू मूलतः गृह प्रशासन, भूमि प्रशासन, राजस्व प्रशासन, वन प्रशासन, स्थानीय निकाय प्रशासन, श्रम प्रशासन जस्ता विभिन्न क्षेत्रहरू रहेका छन् । अर्ध न्यायिक निकायको न्याय सम्पादनको इतिहास लामो भइसकदा पनि अहसम्म कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तको पूर्ण पालना हुनसकिरहेको टिप्पणीहरू देखिन्छन् । खासगरी अधिकारक्षेत्र, प्राकृतिक न्याय र न्यायिक मन प्रतिकुलको कार्य हुनेगरेको, परिपत्रमुखी र निर्देशनमुखी संस्कृतिले न्याय सम्पादनमा प्रभाव पारिराखेको भन्ने गुनासाहरू रहीरहेकैछन् । न्यायिक अनुशासन र न्यायिक संस्कृतिको मान्यतालाई अर्धन्यायिक निकायको न्याय सम्पादनमा प्रतिविम्ब हुन सकेमा नै प्रशासकीय न्यायको अवधारणाले सार्थकता प्राप्त गर्नसक्तछ । यसका निमित्त अर्धन्यायिक निकायलाई प्रभावकारी बनाउन निश्चित पूर्वाधारहरूको निर्माण पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ ।

न्याय प्रणालीमा सुधार

संविधानसभाबाट बन्ने संविधानले स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाका आधारभूत मान्यतालाई सुरक्षित गर्नुपर्दछ । जनतालाई न्याय प्रदान गर्नु राज्यको प्रमुख कर्तव्य हो । संवैधानिक एवं कानूनी प्रश्न निरूपण गरी विवाद समाधान गर्न आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यले स्वतन्त्र र सक्षम न्यायप्रणालीको व्यवस्था गरेकोहुन्छ । अदालती संरचनाबाट न्याय सम्पादन गर्ने राज्यको परम्परागत अवधारणा हो । अदालती जटिल कार्यविधि र न्याय सम्पादनमा हुने ढिलाइका कारण अदालतप्रतिको जनविश्वासमा हुँदै गएको क्षयिकरण समेतले शिघ्र र सुलभ न्याय सम्पादन गर्न स्थानीय तहमै न्यायिक अधिकार निक्षेपण गर्नुपर्ने र विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू (ADR) अवलम्बन गर्नुपर्ने मान्यताको विकास हुँदै गएकोदेखिन्छ । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यमा अदालत बाहिर नै वार्ता, मेलमिलाप, समन्वय र मध्यस्थता जस्ता विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरूबाट विवाद समाधान गर्ने मान्यताहरूले बढावा पाउँदै गएको छ । विवाद समाधानमा वैकल्पिक उपायहरू अदालत विरुद्धको अवधारणा नभई अदालतको परिपूरकको रूपमा विकसित भएको सिद्धान्त हो । आज विश्वमा मुद्दाको ठूलो भाग यही विवाद समाधानका वैकल्पिक प्रक्रियाहरूबाट समाधान हुने गरेको देखिन्छ । अमेरिका, बेलायत, अष्ट्रेलिया, न्यूजिल्याण्ड, क्यानाडा, भारत, श्रीलंका लगायतका विभिन्न मुलुकहरूमा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरूको विभिन्न स्वरूपहरूको प्रयोग देखिन्छ । अमेरिकाले विवाद समाधानका विभिन्न वैकल्पिक उपायहरूका विभिन्न स्वरूपहरूका साथै सन् १९६० को दशक देखि 'समुदायमा आधारित विवाद समाधान'का प्रक्रियाहरू प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ । अमेरिकामा नागरिक अधिकार ऐन, १९६४ ले रंगभेदी र जातीय विवाद समाधान गर्न र हिंसालाई रोक्न वार्ता र मेलमिलापको माध्यमद्वारा विवाद समाधान गर्न सामुदायिक सम्बन्ध सेवाको व्यवस्था गरेको छ । समुदायबाट विवाद समाधान गर्न विभिन्न सामुदायिक केन्द्रहरू खडा भएका छन्, जसलाई राज्यले सहयोग प्रदान गरेको छ । श्रीलंकामा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू मध्ये 'मेलमिलाप बोर्ड को गठनद्वारा मेलमिलाप प्रक्रियालाई बढीमात्रामा अवलम्बन गरिएको छ । फिलिपिन्समा 'बरडगाय जस्टिस सिस्टम'को प्रयोग गरिएको छ । भारतमा 'लोक अदालत(People's Court) को अवधारणा समेतको विकास गरिएको छ । भारतमा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू मध्ये स्थानीय तहमा विवाद समाधानका निमित्त लोक अदालत लोकप्रिय बनेको छ । सन् १९८० को दशकदेखि प्रचलनमा रहेको लोक अदालतको अवधारणालाई सन् १९८७ को कानूनी सेवा प्राधिकार ऐन (Legal Services Authorities Act, 1987) अन्तर्गत कानूनी मान्यता प्रदान गरिएको छ । कुनै पक्षको आग्रह, दुबै पक्षको मन्जुरी वा अदालतले पठाए (refer) को अवस्था जस्ता स्थितिमा लोक अदालतले त्यस्तो मुद्दाको क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी विवाद समाधान गर्दछ । लोक अदालतले देवानी, फौजदारी, सवारी दुर्घटनाको क्षतिपूर्ति, जग्गा अधिग्रहण, बाँधाश्रम, पारिवारिक विवाद, ऋण सम्बन्धी विवाद जस्ता विभिन्न प्रकृतिका विवादहरू निरूपण गर्ने गरेकोदेखिन्छ । लोक अदालतले गरेको निर्णय अन्तिम र बाध्यात्मक हुने व्यवस्था छ । हाल भारतका विभिन्न राज्यहरूमा १३ हजारभन्दा

बढी लोक अदालतहरू क्रियाशील छन् । नेपालको सन्दर्भमा अदालत बाहिर विवाद समाधानका निम्ति राज्यको न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्नका निम्ति विवाद समाधानका वैकल्पिक प्रक्रियाहरू (ADR) जसलाई विवाद समाधानका उपयुक्त प्रक्रियाहरू (Alternative Methods Dispute Resolution: AMDR) भन्नु उपयुक्त मानिएको यस अवधारणालाई लागु गर्न स्पष्ट मार्ग चित्र (ADR MAP)को खाका कोरी सोही अनुरूपको कानूनी व्यवस्था आवश्यक छ ।

नेपालमा गरीबी, पछ्यौटेपन, भौगोलिक विकटता, अशिक्षा जस्ता कारणले राज्यको जटिल संरचनाहरूबाट गरीबीको रेखामुनीका जनताको न्यायमा सहज पहुँच हुन नसक्ने अवस्था छ । यस वास्तविकतालाई मनन गरी न्यायमा सबैको समान पहुँच स्थापित गराउन देहायका व्यवस्थालाई स्वीकार गर्नु आवश्यक देखिन्छ :-

- राज्यको ढाँचा र स्वरूपले राज्यको न्यायिक अधिकारलाई पनि असर र प्रभाव पार्ने हुँदा राज्यको ढाँचा तयार गर्ने क्रममा राज्यको न्यायिक संरचनाका विषयलाई पनि संगसंगै अध्ययन गरी संरचना निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।
- न्यायमा आम जनताको सहज पहुँचका लागि राज्यको न्यायिक अधिकार अदालत र न्यायिक निकायमा मात्र सीमित नगरी समुदायमा नै विवाद समाधान गर्न विवाद समाधानका वैकल्पिक माध्यमका उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने सिद्धान्तलाई राज्यले मान्यता दिनु आवश्यक छ । आज कतिपय आधुनिक राज्यहरूमा समुदायबाट नै मेलमिलापको प्रकृयाबाट विवाद समाधान गर्ने उपायहरूको बढी प्रयोग भइरहेको देखिँदा न्यायलाई शिघ्र, सुलभ र कम खर्चिलो बनाउन समुदायबाट विवादहरू समाधान गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- गम्भीर र संगीन प्रकृतिका अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू र संवैधानिक एवं जटिल कानूनी प्रश्न निहित भएका विवादहरू बाहेक समाजलाई असर र प्रभाव नपार्ने फौजदारी प्रकृतिका विवादहरू समेत अदालत भन्दा बाहिरै समाधान गर्न विवाद समाधानका वैकल्पिक माध्यमका उपयुक्त उपायहरू प्रयोग गर्न सकिने सिद्धान्तलाई स्वीकार गर्नु समसामयिक हुने देखिन्छ । फिलिपिन्स लगायतका कतिपय मुलुकले यस किसिमको प्रकृया अपनाउँदा अदालतको कार्यबोझ पनि कम भएको र न्याय पनि सहज भएको अनुभव रहेको छ ।
- समाजमा पिछ्छडिएका वर्ग, समुदाय र अल्पसंख्यकको न्यायमा समान र सहज पहुँच पुऱ्याउन त्यस्ता वर्गलाई कानूनी सहयोग र सहायताको अधिकार हुने कुराको राज्यद्वारा सुनिश्चितता गर्नुपर्दछ ।
- अपराधका पीडित पक्षको अधिकारको संरक्षण, सुविधा एवं क्षतिपूर्तिको व्यवस्था जस्ता विषयहरूको प्रत्याभूत त्यतिकै आवश्यक छ ।
- न्यायपालिकामा हुने अनियमितता र भ्रष्टाचारको रोकथाम, निवारण र कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउन स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई प्रभाव नपार्ने गरी विद्यमान न्यायपरिषद्को संरचनामा केही फेरबदल गरी न्यायपरिषद्लाई प्रभावकारी बनाउन स्थायीरूपमा काम गर्ने न्यायपरिषद्का सदस्यहरूको भूमिका र काम कर्तव्य स्पष्ट गरी न्यायपरिषद्लाई अधिकारसम्पन्न, स्पष्ट कार्य प्रणाली, बैज्ञानिक जाँचबुझ र अनुसन्धानको विशेष संयन्त्र सहितको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ । इटाली लगायत अन्य मूलुकहरूमा भएको जस्तो न्यायपालिकाको सम्पूर्ण न्याय प्रशासन संचालन गर्ने र न्यायपालिकाको निम्ति आवश्यक पर्ने बजेट र भौतिक व्यवस्थापनका विषयमा समेत काम गर्ने भूमिका न्याय परिषद्को हुनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- न्यायिक पुनरावलोकन, निर्वाचनको वैधता, अन्तरराष्ट्रिय कानून र सन्धिको व्याख्या, राज्यका अङ्गहरू वीचको संवैधानिक विवादको निरूपण, राजनैतिक दलहरूको क्रियाकलापको वैधता जाँच गर्न र महाभियोगको विषयमा अन्तिम सुनुवाई गर्नका लागि पोर्चुगल, दक्षिण अफ्रिका, जर्मनी, फ्रान्स जस्ता विभिन्न मुलुकले अवलम्बन गरेको संवैधानिक अदालतको संरचना उपयुक्त हुनसक्ने सम्बन्धमा पनि ध्यान जानु जरूरी छ ।

उपसंहार

राज्यले संविधानको निर्माण गर्दा मूलतः जनताको अधिकार, स्वतन्त्रता र अवसरको व्यवस्था, अधिकारको प्राथमिकरण र अधिकार स्वतन्त्रता र अवसर प्राप्त गर्ने संरचना र सो को पूर्वावस्था एवं उपचारको सुनिश्चितता जस्ता विषयहरूलाई विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । अधिकारको सार्थक कार्यान्वयनका लागि राज्यको क्षमता वृद्धि महत्वपूर्ण कुरा हो । राज्य बलियो हुन सकेन भने अधिकार केवल घोषणा मात्र हुन्छ । राज्यले न्यायको शास्वत मान्यतालाई आत्मसात् गरी व्यवहारमा त्यसलाई प्रभावकारी रूपमा प्रचलनमा आएको अनुभूती दिन सकेन भने समाजमा शान्ति विथोलिन्छ, विकास अवरूद्ध हुन्छ, विद्रोह श्रृजना हुन्छ । यसै तथ्यलाई हृदयंगम गरी शिघ्र र सुलभ किसिमले न्याय पाउने जनताको अधिकारलाई संविधानले सुनिश्चितता गर्न सक्नुपर्दछ । राज्यको संरचनाले न्यायप्रणालीलाई पनि प्रभाव पार्ने हुँदा राज्यको ढाँचा र स्वरूप अनुरूप नै न्यायिक संरचना र प्रणालीको निर्माण गर्नुपर्नेहुन्छ । शिघ्र न्याय पाउने जनताको नैसर्गिक अधिकारको कुरा व्यवहारमा औसत नेपालीले अनुभूति गर्न सकेको अवस्था छैन । गरिबी, अशिक्षा, पछ्यौटेपन, भौगोलिक विकटताजस्ता कतिपय कारणले १५ प्रतिशत भन्दा कम जनताको मात्र न्यायप्रणालीमा पहुँच हुनसकेको स्थिति छ । मुद्दाको किनारामा विलम्ब, कार्यविधिको जटिलता, अदालतको संख्या र प्रादेशिक क्षेत्राधिकार निर्धारणमा वैज्ञानिकताको अभाव, फेरबदल भइरहने अदालती ढाँचा र प्रक्रिया, असन्तुलित कार्यबोझको स्थिति, न्याय सम्पादनमा वैज्ञानिक कार्यप्रणालीको अभाव, गुणस्तरीय र शीघ्र सेवा प्रवाह हुन नसकेको स्थिति, उपचार प्राप्तमा ढिलाई, न्यायमा सबैको सहज पहुँच नहुनु, फौजदारी न्यायप्रणाली भरपर्दो र विश्वासिलो बन्न नसक्नु, अर्धन्यायिक निकायको काम कारवाहीमा प्रभावकारिता नहुनु, विवाद समाधानका बैकल्पिक प्रक्रियाहरूलाई बढीमात्रामा प्रयोगमा ल्याउन नसक्नु, न्यायप्रणालीमा संलग्न मानवीय संशाधनको सक्षमता र इमान्दारितामा रहेको सड्कट र चुनौति जस्ता अनेकौं समस्याहरू नेपालको न्याय व्यवस्थामा रहेको देखिन्छ । यस तथ्यलाई हृदयंगम गरी न्यायप्रणालीको संरचना र कार्यविधिमा व्यापक सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपाली समाजमा परम्परागत रूपमा कतिपय समुदायभित्रै न्याय निरूपण गर्ने प्रचलन रहेकै छ, त्यस्ता कार्यहरूलाई निश्चित शर्तहरू तोकी कानूनी मान्यता दिनु उचित हुनेदेखिन्छ । नेपालको अहिलेको समाजलाई हेर्दा नैतिक मूल्यमा ह्रास हुँदै गएको सामाजिक स्थिति, अपराधिक र दुराचारी प्रवृत्तिले बढावा पाएको अवस्था, सदाचारयुक्त संस्कृतिको अभाव भएको कारण कुनैपनि संरचना र कार्यविधि उचित हुँदैन परिणाम सार्थक र जनमुखी नै हुन्छ भन्ने कुनै निश्चितता छैन । मानवीय जनशक्तिको सुधार नै अहिलेको ज्वलन्त समस्या हो । त्यसैले न्यायप्रणालीको सुधार गर्दा संरचना र संयन्त्र, कार्यप्रणालीको सुधारको साथै जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन त्यत्तिकै आवश्यक छ । मुलुक सधैं संविधान निर्माणको प्रयोगशाला बनिरहनु हुँदैन । लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका आधारभूत मान्यताहरूलाई समाहित गरी लोकतान्त्रिक संस्कृतिको निर्माणद्वारा भविष्यका सन्ततिलाई सुखको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने संविधान, राज्य संचना र कार्य प्रणालीको दिगो व्यवस्था गर्नु नै अहिलेको मुख्य आवश्यकता हो ।

(ग) तेश्रो कार्यपत्र

स्वतन्त्र न्यायपालिका र न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयनमा राज्यको दायित्व र भूमिका

मीनबहादुर रायामाभी*

आदर्श राज्यमा मात्र न्याय संभव छ भन्ने धारणा प्लेटोको थियो । उनले सामाजिक सदगुण (Social Virtue) लाई विभिन्न वर्गहरूका सम्बन्धमा नियन्त्रणको रूपमा न्यायलाई परिभाषित गरेकाथिए । यो न्यायिक वा कानूनी अवधारणामा आधारित थिएन । रोमन कानूनले न्यायलाई (Justinian) प्रत्येक व्यक्तिको प्राप्य प्रदान गर्ने राज्यको शाश्वत अभिलासाको रूपमा लिएकोदेखिन्छ । न्यायको परिभाषाको आधार कसैले व्यक्ति व्यक्तिका दायित्व, कसैले समाजको व्यक्ति प्रतिको दायित्व र लाभहरूको औचित्यपूर्ण वितरणका रूपमा त कसैले व्यक्तिको समाज प्रतिको दायित्व सामूहिक हितलाई नै आधार बनाएका छन् । तथापि हालको सन्दर्भमा न्यायको सामान्य अर्थ कानूनी विवादको निपटाराद्वारा प्रत्येक व्यक्तिको प्राप्य दिलाउनु, कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिमको अधिकारहरूको संरक्षण गर्नु, दोषिलाई सजाय दिने कार्यलाई बुझ्नुपर्नेहुन्छ । नागरिकले राज्यबाट राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक अधिकार लगायत जिउ धनको सुरक्षा सहित स्वतन्त्र रूपमा शान्तिपूर्ण तरिकाबाट जीवनयापन गर्नपाउने अवसरको चाहना राखेकाहुन्छन् । न्याय प्रदान गर्ने जिम्मेवारी राज्यको हो । न्याय राज्यको साध्य हो, कानूनी व्यवस्थामा यो साध्य हासिल गर्ने साधन हो । यो साध्य सम्म पुग्न राज्यबाट आफ्नो सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक परिवेशको आधारमा उपयुक्त कानूनी व्यवस्था निर्माण गर्नुपर्नेहुन्छ । कमन ल, सिभिल ल वा मिश्रित प्रणाली आ-आफ्ना सामाजिक, राजनैतिक परिवेशका उपज हुन् । जब न्याय राज्यको शाश्वत लक्ष रहन्छ, न्यायमा विघ्न पर्ने अवस्था तर्फ राज्य वास्तविक रूपमा सचेत रहन्छ, त्यस अवस्थामा राज्यलाई न्यायको नजिक पुग्न गाह्रोहुँदैन । कमन ल, सिभिल ल लाई उदाहरणको रूपमा लिनसकिन्छ ।

न्याय सम्बन्धी काम राज्यको शासकले गर्ने गरेको कुरा प्राचिन इतिहासले बताउँछ । समय बित्दै जाँदा व्यावहारिक दृष्टिबाट यो कार्य त्यति सहजताका साथ अगाडि बढ्नसकेन । बेलायतको इतिहास हेर्दा म्यागनाकार्टापछि विस्तारै न्यायिक कार्य शासक बाहेकका अधिकारीमा सार्ने काम शुरू भयो र १४८७ मा Star Chamber Act आउँदा सम्ममा वास्तविक अर्थमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिकाको अवधारणालाई स्वीकार गरेको अवस्था देखिन्छ । राज्य शक्ति कुनै एक व्यक्ति वा निकायमा सीमित रहँदा त्यस्तो व्यक्ति वा निकाय स्वेच्छाचारी एवं निरंकुश बन्नसक्ने सम्भावनालाई मध्यनजर राख्दै सत्रौं शताब्दिमा विश्व प्रसिद्ध दार्शनिक मन्टेस्क्युले शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त प्रतिपादन गरे । राज्य शक्तिलाई कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका तीन वटा स्वतन्त्र अङ्गमा विभाजित गरी सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्त प्रतिपादन गरे । यस तर्फ विश्वको ध्यान चाँडै केन्द्रित भयो । समय बित्दै जाँदा यो सिद्धान्त यथार्थमा कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणाको बलियो आधार बन्नपुग्यो ।

कानूनी शासनको अवधारणको सुनिश्चितता, मानव अधिकारको संरक्षण, व्यक्ति व्यक्तिको विवादको साथै राज्य र व्यक्तिको विवादमा कानूनको निष्पक्ष प्रयोग, स्वच्छ न्याय प्रदान गर्नु न्यायपालिकाका कार्य भित्र पर्ने कुराहरू हुन् । न्याय सम्बन्धी कार्य ज्यादै संवेदनशील हुँदा त्यसको निमित्त ज्यादै अनुकूल स्वच्छ वातावरण आवश्यक हुन्छ । डर, धाक, धम्क, प्रभाव, दवाव, हस्तक्षेप, प्रलोभन, लालचा आदि कुराहरू स्वतन्त्र न्यायपालिकामा अनुचित प्रभाव पार्ने तत्वहरू हुन् । न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता न्यायाधीशको निजी स्वार्थ, फाइदा, हकहितमा प्रयोग हुनसक्ने हैन । न्यायिक स्वतन्त्रता न्यायाधीशको आफ्नो स्वार्थ निमित्त प्रयोग गरेमा न्यायाधीशको आचरण विरुद्धको विषय बन्दछ । न्यायपालिकालाई यो स्वतन्त्रता संविधान, कानून, जनताका हक अधिकार र कानूनी राज्यको रक्षाको निमित्त आवश्यक पर्दछ । न्यायाधीश John Marsall ले भनेका थिए "The Power of Judiciary lies neither in deciding cases nor imposing sentence, nor even punishing for contempt, but in the trust confidence and faith of common man." न्यायिक स्वतन्त्रता मुद्दाको कारवाही र किनारामा मात्र सीमित हुँदैन । न्यायपालिकाको समुचित व्यवस्थापन एवं न्याय प्रशासनका सम्पूर्ण कुराहरूमा न्यायपालिका स्वतन्त्र हुनुपर्दछ । संसद, सरकार लगायत कसैको हस्तक्षेप हुनुहुँदैन । लर्ड डेनिङको शब्दमा "No member of the government, no member of Parliament,

* माननीय न्यायाधीश, सर्वोच्च अदालत

and no official of any government department has any right whatever to direct or influence or interfere with the decision of Judges." न्यायिक स्वतन्त्रता आफैमा साध्य हैन । साध्य हासिल गर्ने साधन सम्म हो । साध्य जनताका हक र अधिकार, मानव अधिकार र कानूनी राज्यको सरक्षण एवं रक्षा हो । निष्पक्ष, स्वच्छ एवं निर्मल न्याय प्रवाहको निमित्त न्यायिक स्वतन्त्रता आवश्यक हुन्छ । न्यायिक काम कारवाही प्रमाण एवं कानूनद्वारा निर्देशित हुनेहुँदा अनुचित हस्तक्षेपले न्यायलाई धमिल्याउँदछ । संविधान, कानून र न्यायप्रति दृढरही जनताप्रतिको आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्ने न्यायपालिकामाथि हस्तक्षेप, प्रभाव, प्रलोभन, डर धाक लगायत कुनै कुराको अनुचित प्रभाव हुनहुँदैन ।

न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता विश्वकै चिन्ताको विषय बनेको छ । यसैसँग सम्बन्धित धेरै कामहरू भएका छन् । यी मध्ये महत्वपूर्ण कामहरू निम्न छन्:-

Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Council of Europe's Recommendation on the Independence and Efficiency of Judges, U.N. Basic Principles on the Independence of Judiciary, European Charter on the status of Judges, Beijing Principle, The Bangalore Principle महत्वपूर्ण छन् । उपरोक्त घोषणा, सिद्धान्त, सिफारिस, महासन्धि सबै स्वतन्त्र न्यायपालिकाका व्यवस्थासँग सम्बन्धित रहेकाछन् ।

स्वतन्त्र न्यायपालिकाका अनिवार्य तत्वका सबैकुरा समावेश गर्दा ज्यादै लामो सूची बन्नसक्दछ । मुख्य रूपमा:- कार्यपालिका र विधायिका दुबैले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई दृढता साथ अगाडि बढाउनुपर्ने, न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतामा आँच आउने कुरा हटाउनुपर्ने, स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्ने, न्यायाधीशको नियुक्ति स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा अनुरूप उपयुक्त प्रकृयाद्वारा हुनुपर्ने, न्यायाधीशको शिक्षण प्रशिक्षणको उपयुक्त व्यवस्था हुनुपर्ने, नागरिकका हक अधिकार संरक्षण गर्नसक्ने उपयुक्त कानून हुनुपर्ने, कानूनको संवैधानिकताको परिक्षण गर्नसक्ने क्षेत्राधिकारको व्यवस्था, न्यायपालिकालाई आफ्नो कार्यको व्यवस्था गर्नसक्ने स्वायत्तता एवं स्वतन्त्रता प्रदान गरिनु पर्ने, न्यायिक निर्णयको पुनरावेदन न्यायिक निकायबाट मात्र हुनुपर्ने, न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयनमा प्रभावकारी व्यवस्था, अदालतको कार्य संचालन निमित्त पर्याप्त आर्थिक एवं भौतिक साधन, पर्याप्त तलब एवं सुविधा सहितको न्यायाधीशको सर्त सेवा एवं जिउधनको सुरक्षाको व्यवस्था, न्यायाधीशको आचारसंहिता प्रति प्रतिबद्धता, न्यायिक काम कारवाहीमा पारदर्शिता, खुला इजलास एवं जिम्मेवारी आदि पर्दछन् । न्यायपालिकाका स्वतन्त्रताका कुराहरूमा जबसम्म उचित व्यवस्था हुँदैन, न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता खतरामा पर्ने प्रायः निश्चित छ ।

नेपालको न्यायिक इतिहास त्यति लामो छैन । यसलाई ६ वर्गमा विभाजन गर्नसकिन्छ :

- (क) २००७ साल भन्दा पूर्व,
- (ख) २००७ देखि २०१५,
- (ग) २०१५ देखि २०१९,
- (घ) २०१९ देखि २०४७,
- (ङ) २०४७ देखि २०६३ पौष मसान्त,
- (च) २०६३ माघ १ उप्रान्त ।

२००७ साल भन्दा अगाडिको समय न्याय प्रशासनका सम्बन्धमा त्यति महत्वपूर्ण र उत्साहजनक देखिदैन । २००७ सालमा भएको राजनैतिक परिवर्तन पछि अन्तरिम शासन विधान जारी भयो । अन्तरिम शासन विधान ऐन, २००७ र प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ ले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई स्वीकार गर्‍यो र प्रधान न्यायालय ऐनको दफा ३० मा प्रधान न्यायालयलाई असाधारण अधिकार जारी गर्नसक्ने व्यवस्था थियो । तत्कालिन अवस्थामा कानूनको शासन सम्बन्धमा धेरै विवाद प्रधान न्यायालयमा पुग्यो । मुख्य रूपमा वेदकृष्ण श्रेष्ठ, विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको मुद्दाहरूमा कानूनको सर्वोच्चता कानूनको अगाडि समानता जस्ता महत्वपूर्ण सिद्धान्त प्रतिपादन गरी लागू गरियो । सायद तत्कालीन सरकारको अनुकूल यो सिद्धान्त रहेन । दफा ३० ले प्रधान न्यायालयलाई दिएको अधिकार नै २०१० सालमा खारेज हुनपुग्यो । त्यतिमात्र भएन तत्कालिन प्रधान न्यायाधीशलाई सर्वोच्च अदालत ऐन ल्याएर निरन्तरता समेत

दिइएन, प्रधानन्यायाधीशलाई न्यायपालिकाबाट अन्यत्र सार्ने काम सम्म पनि भयो । यसले स्वतन्त्र न्यायपालिकाका अवधारणालाई प्रजातन्त्रको प्रारम्भिक चरणमै धमिल्याउने कोशिश भयो । वि. सं. २०१५ देखि २०१९ को समय न्यायिक स्वतन्त्रताका सम्बन्धमा त्यति उल्लेख्य र आशालाग्दो थिएन । वि. सं. २०१९ देखि २०४६ साल सम्म न्यायिक स्वतन्त्रताका सम्बन्धमा न्यायपालिकाले धेरै कुराहरूको अनुभव गर्नुपऱ्यो । कार्यकारिणी, न्यायिक र विधायिकी सबै अधिकार राजामै निहित थियो र यी अधिकार संविधान वा कानूनमा व्यवस्था भएका निकायले प्रयोग गर्ने संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम न्यायिक अधिकार अदालतले प्रयोग गरेको अवस्था थियो । यस अवधिमा न्यायाधीशको सेवाको कुनै सुरक्षा थिएन । सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीश पनि राजिनामा गर्न बाध्य भएकाथिए । तथापि यो कालमा विधिको शासन निर्माणमा अदालतको ठूलो भूमिका छ । वास्तवमा यो कुरालाई बिसर्नु तत्कालिन न्यायपालिकामा कार्यरत न्यायाधीशप्रति अन्याय हुनेछ ।

विगतको अनुभवको बलियो प्रभाव नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा पऱ्यो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई बलियो बनाउन धेरै प्रावधानहरूको व्यवस्था भयो । संविधानमानै न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, सरूवा अनुशासन सम्बन्धी कारवाही, वर्खास्ती र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूको सिफारिस गर्न र न्याय प्रशासनमा बाहिरी प्रभाव कम पार्न न्याय परिषद् गठन गरियो । संविधानको धारा ८८ ले सर्वोच्च अदालतलाई व्यापक अधिकार प्रदान गर्ऱ्यो । यो अवधिमा विधिको शासन, संविधानवाद, नागरिकको हकहित र संरक्षणका सम्बन्धमा धेरै महत्वपूर्ण निर्णयहरू भए ।

वि. सं. २०६३ साल नेपालको सन्दर्भमा धेरै महत्वपूर्ण वर्ष रह्यो । धेरै महत्वपूर्ण परिवर्तनहरू भए । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ खारेज भै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ लागुभयो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता समेतका उद्देश्य हासिल निमित्त स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सम्बन्धमा अन्तरिम संविधानमा उच्चतम सोचको आवश्यकता थियो । लोकतन्त्रको सफलताको निमित्त कानूनको शासन एवं सक्षम र स्वतन्त्र न्यायपालिका नभै नहुने विषय हो । यसतर्फ अन्तरिम संविधानको प्रावधान कता-कता चुके जस्तो लाग्दछ । सरकारले प्रधानन्यायाधीश र न्यायाधीशलाई खटाउने, न्याय परिषद्को संरचनामा सरकारी पक्षको महत्वपूर्ण उपस्थिती, न्यायाधीशको नियुक्ति प्रक्रिया स्वतन्त्र न्यायपालिका अनुरूप नभएको, वार्षिक प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रिलाई बुझाउनुपर्ने, न्यायपालिकालाई आफ्ना काम कारवाही संचालन गर्न आवश्यक कुराहरूको निश्चतता एवं स्वायत्तताको अभाव आदि कुराले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई धराशायी बनाएको छ । यी कुराहरू अन्तरिम संविधानको संशोधनमा सुधार हुनु आवश्यक छ र अब निर्माण हुने संविधानमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणामा आँच आउने वा भत्किन पुग्ने प्रावधान निश्चयनै रहने छैन भन्ने आशा गरिन्छ ।

न्यायिक निर्णय न्यायिक प्रकृयाको उपज हो । न्याय सम्पादनका विभिन्न चरण हुन्छन् जस्तै:- फिराद वा उजुरी दर्ता, म्याद जारी, प्रमाण प्रस्तुतिकरण र प्रमाणको परिक्षण, निर्णय र निर्णयको कार्यान्वयन आदि । यी सबै कार्य शान्तपूर्ण वातावरणमा सम्पन्न हुन्छन् । यसैले न्यायिक निर्णय शान्तिका स्वरूप हुन् । निर्णयको कार्यान्वयन न्यायको अन्तिम चरण हो । यो चरण पूरा भएपछि न्यायिक प्रकृया पूरा भएकोमानिन्छ । विवादको निर्णयबाट मात्र न्यायको उद्देश्य पूरा हुदैन । कार्यान्वयन नभएको निर्णय वा फैसलाको कुनै अर्थ रहदैन । न्यायको वास्तविक उपभोग कार्यान्वयनको चरण पूराभएपछि मात्र हुनेहुँदा वास्तविक न्यायको अनुभूति फैसला कार्यान्वयन पछि मात्र हुन्छ । न्याय प्रदान गर्नु राज्यको जिम्मेवारी भएबाट न्यायको उपभोग गराउने फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पनि राज्यमानै रहेको हुन्छ ।

फैसला कार्यान्वयनको कुरा गर्दा फैसला हुनु पूर्वका विभिन्न चरणहरूलाई बिसर्न सकिन्न । यी चरणहरू पूरा नभै न्यायिक निर्णयमा पुग्नसकिन्न । मुद्दा मामिलामा विभिन्न चरणको काम कारवाही अदालतबाट विभिन्न आदेश हुनसक्छ । मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको पालना गर्नपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएपनि सरकारी निकायबाट आदेश पालना नभएको अवस्था छ । केही उदाहरणहरू निम्न बमोजिम छन् ।

(क) अदालतबाट जारी भएको वारेन्ट म्यादी पूर्जि को पालनामा प्रभावकारिता नआउनु ।

- (ख) सरकार पक्ष भएका मुद्दाहरूमा आदेश बमोजिम प्रमाण जुटाउने कार्य नहुनु ।
- (ग) प्रमाणका कागज पत्र, निर्णय, पेश गर्न आदेश हुँदा सो को पालना नहुनु ।
- (घ) न्यायिक कारवाहीका लिखत तयार गर्दा उपस्थित हुनुपर्ने वा रोहवरमा रहनुपर्ने व्यक्ति उपस्थित नहुनु ।
- (ङ) न्यायिक कारवाहीमा भएका आदेशको पालना नहुनु ।

उपरोक्त कुराहरूमा प्रभावकारीता ल्याउन नसके न्यायिक कार्यको तिव्रता वा न्यायमानै प्रभाव पर्ने खतरा रहन्छ ।

मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या, प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त सरकार तथा सबै अड्डा अदालतहरूले मान्नुपर्ने छ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा पालना भएको अवस्था देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतले कानूनको व्याख्या सम्बन्धी विवादमा कानूनको व्याख्या तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको विकास गरेको छ । कानूनको व्याख्या र न्यायिक सिद्धान्तको प्रभाव कुनै खास मुद्दाको विवादमा मात्र सीमित रहने होइन । समान विवाद भएका सबै मुद्दामा लागु हुने हो । सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या र प्रतिपादन गरेको न्यायिक सिद्धान्तको पालना सरकारी निकायबाट भई दिएको भए सायद सर्वोच्च अदालतले त्यही विवादका सम्बन्धमा बारम्बार निर्णय गर्नुपर्ने अवस्था पर्नेथिएन । सर्वोच्च अदालतबाट भएको कानूनको व्याख्या र प्रतिपादन गरेको सिद्धान्तको पालनामा प्रभावकारीता जबसम्म आउँदैन तबसम्म कानूनी शासनको अवधारणामा दृढता कायम हुन नसक्ने यथार्थ सत्य हो ।

आ.व. २०६३/०६४ मा जिल्ला अदालतबाट भएका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विवरण देहाय बमोजिम छः-

(क) देवानी विषयसँग सम्बन्धित

कुल लागत	कुल फछ्यौट	बाँकी
११०५३	५७२७	५३२६

(ख) फौजदारी विषयसँग सम्बन्धित

१. जरिवाना तर्फः-

कुल लगत	कुल फछ्यौट	बाँकी
३,२६,३९,५८,०९५।९०	४२,८९,३२,६९०।३६	२,८३,५०,२५,४०५।५४

२. कैद तर्फः-

कुल लगत			कुल फछ्यौट			बाँकी		
वर्ष	महिना	दिन	वर्ष	महिना	दिन	वर्ष	महिना	दिन
८४,८९४	११	२३	१०,५९०	-	२०	७४,३०४	११	०३

सार्वजनिक सरोकारको विषयसँग सम्बन्धित

विषय	कार्यान्वयन भएका	हाल सम्म कार्यान्वयन नभएका
PIL सँग सम्बन्धित (२०४७ देखिका)	१०	२१
निर्देशात्मक आदेश(२०५० देखिका)	१८	३९
PIL बाहेक अन्य (२०५४ देखिका)	९	३०
जम्मा	३७	९०

फैसला कार्यान्वयनको पक्ष फितलो छ भन्ने कुरा माथिको विवरणबाट सहजै अनुमान गर्नसकिन्छ । नागरिकको जिउ धन र स्वतन्त्रताको रक्षा, कानूनी शासन, दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै शान्ति, सुरक्षा र सुशासन कायम गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो । यो दायित्व स्वतन्त्र एवं सक्षम न्यायपालिकाबाटै पूरा

हुनसक्ने कुरामा दुईमत हुनसक्दैन । यसैले न्यायपालिका र यसबाट हुने निर्णय कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रले विशेष चासो राख्नु पर्नेहुन्छ । संविधानले अंगिकार गरेका उद्देश्य र लक्ष्य प्राप्त गर्न न्यायालयलाई पर्याप्त श्रोत र साधनले सम्पन्न गराई फैसला कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई प्रभावकारी बनाई कार्यान्वयनमा सिघ्रता ल्याउन जरूरी त छँदैछ साथै त्यसको निर्णय पालना तर्फ सरकारी पक्षको प्रतिबद्धता पनि उतिनै आवश्यक छ ।

(घ) चौथो कार्यपत्र

अदालतका निर्णय र आदेश कार्यान्वयनमा रहेका समस्याहरू

युवराज पाण्डे^१

न्यायपालिका, व्यवस्थापिका र कार्यपालिका राज्यका तीन प्रमुख अंग मध्ये न्यायपालिका एउटा महत्वपूर्ण अंग हो भन्ने तथ्यसित हामी परिचित छौं । न्यायपालिका विना राज्यको कल्पना गर्नसकिन्न । आधुनिक विश्वमा न्यायपालिकाले कानूनी राज्यको अवधारणालाई राज्यको सामान्य कार्यव्यवहार बनाउनका निम्ती महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । नेपालमा पनि न्यायपालिकाले व्यक्तिगत अधिकारको रक्षा गर्ने, कार्यपालिकालाई कानून बमोजिम काम गर्नको निम्ति बाध्य बनाउने हदसम्म कार्यपालिकाको कार्य शैलीमा नियन्त्रण गर्ने, व्यवस्थापिकाको कार्यलाई कानूनले निर्धारण गरेको सीमा भन्दा बाहिर जान नदिने र आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने काममा ठूलो योगदान पुऱ्याएर कानूनको रक्षकको रूपमा आफ्नो विशिष्ट पहिचान बनाउन सफलता पाएकोदेखिन्छ । समाजका सबै पक्ष र अंगलाई न्यायपालिकाले प्रभाव पारेको र मद्दत पुऱ्याएको पनि देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा न्यायपालिकाले कतिपय अवस्थामा सरकारले आफ्नो प्रतिबद्धता अनुरूप काम गर्न खोजेका बेलामा उपस्थित भएका अवरोधहरू हटाइदिने काम गरेको देखिन्छ भने कतिपय अवस्थामा सरकारी क्षेत्रबाट कानून र न्यायका आधारभूत सिद्धान्तसँग मेल नखाने निर्णय हुन नदिएर सरकारी क्षेत्रको छवि धमिलिन नदिन समेत उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ । कर्मचारीतन्त्रमा स्थिरता कायम गर्न र कर्मचारीतन्त्रको संचालन कानून बमोजिम गर्नुपर्ने र हुने अवस्थाको सिर्जना गर्नमा पनि न्यायपालिकाको ठूलो योगदान रहेको छ । निजामती कर्मचारीका पीरमर्का र गुनासाहरूको सुनुवाई गर्ने स्थानका रूपमा पनि न्यायपालिकाको पहिचान बनेको छ । राज्यको कुनै अंगबाट कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको हक अधिकारमा आघात पुगेको बेलामा त्यस्तो व्यक्ति र संस्थाको हक अधिकारको संरक्षण गरिदिने एकमात्र आधारको रूपमा पनि न्यायपालिकाले ठूलो भूमिका खेलेको देखिन्छ । व्यक्तिगत संपत्ति र व्यक्तिको अधिकारको संरक्षकको रूपमा पहिचान बनाएको न्यायपालिकाले सार्वजनिक हक र हितको संरक्षकको पहिचान बनाउनको निम्ति महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका दृष्टान्तहरू पनि छन् । यस हिसाबले नेपालको न्यायपालिकाले जनताको आफूप्रतिको आस्था र भरोसा खण्डित हुन नदिनका निम्ति धेरै हदसम्म सफलता पाएकोदेखिन्छ । जनता र राष्ट्रको आफूप्रतिको आस्था र भरोसालाई अभै उठाउनको निम्ति न्यायपालिकाले आफ्नो इतिहास र आफ्ना विगतका निर्णय र क्रियाकलापहरूको आफैले समीक्षा र मूल्यांकन गरी आफ्ना क्रियाकलापहरूमा सुधार गर्ने आवश्यकताको आफैले पहिचान गर्ने सफलता समेत न्यायपालिकाले पाएको कुरा न्यायपालिका स्वयंले नै न्यायपालिकाको सुधारको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने पहल गरेको कुराले स्पष्ट पार्छ ।

न्यायपालिकाले आफूलाई सुधार गर्ने प्रतिज्ञा गर्दै आएको अवस्थामा न्यायपालिका आफ्ना कामकारवाहीका विषयमा अरुले गर्ने टिकाटिप्पणीप्रति के कति सहिष्णु हुँदै आएकोछ र त्यस्तो सहिष्णुतामा हालका वर्षहरूमा के कसरी वृद्धि हुँदैआएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गरेर मात्रै न्यायपालिका आफ्नो प्रतिज्ञा वा वचनबद्धताप्रति के कति इमान्दार छ भन्ने कुराको पहिचान स्वतन्त्र विश्लेषकहरूदेखि जनसाधारणसम्मले गर्छन तापनि न्यायपालिकाले आफूलाई सुधार गर्ने तत्परता प्रकट गरेको कुराप्रति पनि जनसाधारणले सामान्यतया विश्वास गर्दैआएकोपाइन्छ । यसै विश्वासको पृष्ठभूमिमा न्यायपालिकामा आफ्नो आलोचना सुन्ने तत्परताको विकास भएको छ भन्ने विश्वासको पुनः सृजना भएकोदेखिन्छ । आफ्नो कामकारवाहीका विषयमा गरिने टिकाटिप्पणीप्रति सहिष्णु भएर मात्रै न्यायपालिकाले आफ्ना कमीकमजोरीको पहिचान गर्नसक्छ र कमी कमजोरीको पहिचान गरेपछि मात्रै ती कमी कमजोरीबाट आफूलाई मुक्त बनाउने कार्य शुरु गर्नसक्छ भन्ने कुरामा पनि विवाद छैन । यही मान्यताबाट सुभाबका रूपमा केही कुरा प्रस्तुत गर्न लागिएको हो ।

^१ नेपाल सरकारका सचिव

निश्चय नै न्यायपालिकाले गरेका कामकारवाहीको जनसाधारणले आफ्नै हिसाबले मूल्याङ्कन गर्दै आएका हुन्छन् र गरेका पनि छन् । न्यायपालिकाले आफ्नो कामकारवाहीका विरुद्धमा गरिने टिकाटिप्पणीलाई अदालतको अवहेलनाको रूपमा अर्थात् त्यस्तो टिकाटिप्पणी गर्ने पक्षलाई दुःख दिनसक्छ, भन्ने आशंकाले कतिपय मानिसले न्यायपालिकाले गरेका काम कारवाहीहरू आफूलाई चित्त नबुझ्दा नबुझ्दै पनि तिनका विषयमा टिकाटिप्पणी गर्ने कामबाट अलग राख्ने प्रयत्न गर्छन् र भन्ने तर्कलाई पनि असत्य भन्न नमिल्ने अवस्था हाम्रो मुलुकमा अहिले पनि विद्यमान रहेको देखिन्छ । त्यसैले न्यायपालिकाले आफूले गरेको ठहर गरेर दण्डित गर्नसक्छ, भन्ने डर जनसाधारणको मन मस्तिष्कमा रहेसम्म जनसाधारणले अदालतले आफ्ना कुन कुन पक्षमा के कस्तो सुधार गर्न आवश्यक छ, भन्ने विषयमा अदालतलाई सुझाव दिने जाँगरगर्दैनन् । अर्कातिर अदालतबाट भएका निर्णयहरूको आलोचना र विश्लेषणले अदालतको मर्यादालाई घटाउछ, भन्ने मान्यता भन्दा त्यस्तो आलोचनाले अदालतलाई आफ्ना काम कारवाहीमा सुधार गर्न घच्च्याउछ र त्यसबाट अदालतको मर्यादा माथि उठाउन मद्दत पुग्छ, भन्ने मान्यता पनि कमजोर रहेको देखिदैन । कुनै न्यायाधीशको व्यवहार र कार्यको विषयमा हुने टिकाटिप्पणीलाई अदालतको स्वतन्त्रता माथि भएको अतिक्रमणको रूपमा नहेरेर अदालतको मर्यादालाई माथि उठाउन मद्दत पुऱ्याउने तत्वको रूपमा लिनुपर्छ ।

नेपालको न्यायपालिकाले पनि आफ्ना कामकारवाहीका विषयमा टिकाटिप्पणी र आलोचना गर्ने स्वतन्त्रता जनसाधारणलाई प्रदान गर्ने तत्परता र जाँगर देखाउने हो भने नेपालको न्यायपालिकाप्रतिको जनविश्वास अझ बलियो हुन्छ, भन्ने मलाई लाग्छ । अदालतबाट भएका कतिपय निर्णयहरूले संसारका सबै मुलुकहरूमा जनसाधारणको प्रशंसा पनि पाएको देखिन्छ, भने कतिपय निर्णयहरूले जनसाधारणको आलोचना पनि खेप्न परेको देखिन्छ । नेपालमा पनि अदालतबाट भएका कतिपय निर्णयहरूको विपक्षमा ठूलो जनमत देखिने गरेको दृष्टान्त इतिहासमा फेलापार्न सकिन्छ । अदालतबाट भएका कतिपय निर्णयहरूले अन्य सरकारी निकायको कार्यसम्पादनमा अवरोध पुऱ्याउने सम्मको प्रभाव पनि पार्नसक्ने देखिन्छ । नेपालमा न्यायपालिकाबाट भएका कतिपय निर्णयहरूबाट सरकारी निकायहरू के कसरी अप्ठ्यारोमा पर्नसक्छन्, भन्ने कुराको अनुमान गर्न तलका केही उदाहरणले स्पष्ट गर्दछ ।

१. २ वर्षअघि यो पत्तिकार स्थानीय विकास सचिव भएर स्थानीय विकास मन्त्रालयमा हाजिर भएपछि, मन्त्रालयमा विनियोजित बजेटको सीमा भित्र रहेर जनसाधारणलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुऱ्ने के कस्ता काम गर्नसकिन्छ, भन्ने विषयमा छलफल भएको थियो । त्यस विषयमा काठमाण्डौको सोल्टीमोड देखि कलंकीसम्मको बाटो चौडा पार्नसक्ने हो भने आवागमन सहज भएर जनसाधारणलाई फाइदा पुग्नसक्छ, भन्ने कुरा उठ्यो । त्यसको निम्ति सडक क्षेत्र अतिक्रमण गरेर बनाइएका घर टहराहरू भत्काउनु आवश्यक हुन्थ्यो । विगतमा त्यस क्षेत्रका अतिक्रमण गरेर बनाइएका घर टहराहरू भत्काउने काम शुरु भएको बेलामा अदालतले स्थगन आदेश वा स्टेअर्डर दिएको कारणले त्यस्तो काम रोकिएको रहेछ, भन्ने कुरा छलफलको क्रममा मैले थाहा पाएको थिए । त्यस बेला मलाई अदालतले व्यक्तिगत अधिकारको संरक्षण गर्दा सार्वजनिक हितको संरक्षण गर्ने कुरालाई कुन हदसम्म ध्यानमा राख्नुपर्छ, भन्ने विषयमा विश्वमा के कस्ता कानूनी अभ्यासहरू भएका छन्, भन्ने कुराको अध्ययन गर्ने रहर र जाँगर समेत पलाएको थियो । सार्वजनिक जग्गा हो भन्ने कुरा जानी-जानी त्यस्तो जग्गा मिचेर घर टहरा बनाउनेहरूका पक्षमा अदालतबाट निर्णय भयो भने त्यस्तो निर्णयले सार्वजनिक हितको विरुद्धमा काम गर्ने प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहन दिने तर्फ न्यायपालिका बढि सजग हुनुपर्छ, जस्तो मलाई लागेको थियो । अर्को तिर यो निर्णयबाट सार्वजनिक हितमा आघात पुग्नसक्छ, भन्ने तर्कको पनि वेवास्ता गर्नसकिदैन । यो कुरा वास्तविकता छलफल र अध्ययनबाट नै थाहा हुन्छ ।

अदालत र अन्य सरकारी निकायका बीचमा तथा अदालत र नागरिक समाज तथा प्रेसको बीचमा खुला र नियमित रूपले अन्तरक्रिया हुने अवस्थाको सृजना भएमा सार्वजनिक हितका विषयहरूप्रतिको न्याय क्षेत्रको संवेदनशीलतामा वृद्धि हुने कुरा पनि स्पष्ट नै छ ।

२. विगत १ वर्षको अवधिमा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट भएका कर्मचारी सरुवा सम्बन्धी कतिपय निर्णयहरूका विरुद्धमा अदालतबाट स्टेअर्डर जारी भएको र त्यसरी स्टेअर्डर जारी भएको महिनौसम्म पनि त्यस्तो मुद्दाको विषयमा कुनै निर्णय हुन नसक्दा केही अप्ठ्यारो भएको अनुमान छ । कतिपय

ठाउमा एउटा कर्मचारीको सरुवा गरेर रिक्त हुनआएको पदमा अर्को कर्मचारीको सरुवा भएको र त्यस्तो सरुवा भएको कर्मचारी हाजिरहुन गईसकेपछि सो ठाउमा कार्यरत रहेर आएको कर्मचारीलाई निजको मुद्दाको टुंगो नलागेसम्म त्यहाबाट अर्को ठाउमा रमाना दिई नपठाउनको निम्ति अदालतबाट जारी भएको आदेशको कारणले गर्दा एउटै पदमा एक भन्दा बढी कर्मचारी हाजिर भइरहने अवस्थाको समेत सृजना भएको छ । अर्कातिर मेरो सूवा हुने संभावना छ भनि सरुवाको कुनै कारवाही नगर्दै कर्मचारीले दायर गरेको मुद्दामा समेत अदालतबाट स्टेअर्डर जारी भएको दृष्टान्त देखिन्छ । सामान्य प्रशासन न्त्रालयले श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय वा अन्तर्गतका निकाय र मालपोत कार्यालयहरूबाट अर्को मन्त्रालय वा अन्तर्गतका निकायमा कुनै कर्मचारीको सरुवा गरी ति निकायहरूमा अर्को मन्त्रालय वा अन्तर्गतका कर्मचारी खटाएको अवस्थामा यातायात व्यवस्था कार्यालय वा मालपोत कार्यालय जस्ता कार्यालयबाट सरुवा हुने कर्मचारीले त्यस्ता मुद्दा दायर गरेको र त्यस क्रमा स्टेअर्डर जारी भएको अवस्थाले गर्दा त्यस्ता कार्यालयमा बसीरहेका कर्मचारीहरू त्यही बसीरहन पाउने र ती ठाउमा अरु निकायका कर्मचारीहरूलाई अनुभव आर्जन गर्नदिने गरि सरुवा गर्न नमिल्ने असजिलो अवस्थाको सृजना भएको दृष्टान्त समेत रहेको देखिन्छ । अर्कातिर सरुवा भएका कर्मचारीले रमाना नलिई मुद्दा दायर गरेको र निजको स्थानमा हाजीर हुन आउने कर्मचारी सो स्थानमा हाजीर हुन आइसकेपछि अर्डर जारी भएको छ । त्यस्तो मुद्दामा लामो समयसम्म अन्तिम टुंगो लागेको छैन भने एउटै पदमा एकभन्दा बढी कर्मचारी लामो समयसम्म हाजीर हुने अप्ठ्यारो अवस्था बन्नजानेदेखिन्छ ।

३. निजामती कर्मचारीको बढुवाको विषयमा परेका मुद्दा ररिट निवेदनहरूमा भएका कतिपय निर्णयले पनि बेलाबखतमा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र अन्य सम्बद्ध निकायहरूलाई अप्ठ्यारोमा पार्नेगरेकोदेखिन्छ । बढुवा समितिले गरेको सिफरिषको आधारमा कुनै कर्मचारीले बढुवा सनयुक्ती पाएपछि त्यस्तो बढुवा नपाउने कर्मचारीबाट अदालतमा परेको रिट सनवेदनमा सुनुवाईको क्रममा अदालतले कहिलेकाही बढुवा भएको ३/४ वर्ष पछि बढुवा सिफारिस बदर गरिदिएको कारणले ३/४ वर्ष अघिदेखि बढुवा पाएर माथिल्लो पदमा काम गरिरहेको कर्मचारीलाई तल्लो पदमा फर्कनुपर्ने अवस्थाको सृजना भएकोदेखिन्छ । त्यस्तै प्रकृतिका अन्य कतिपय मुद्दामा अदालतबाट पहिले बढुवा पाएको कर्मचारीलाई माथिल्लो पदमा लैजाने आदेश समेत दिएकोदेखिन्छ । एउटा मुद्दामा माथिल्लो पदमा पुगेको कर्मचारीलाई माथिल्लो पदमै रहदिई अर्को व्यक्तिलाई बढुवा गर्न आदेश दिने र त्यस्तै प्रकृतिको अर्को मुद्दामा पहिले बढुवा पाएको कर्मचारीको बढुवा बदर गरी निजलाई घटुवा गरेर अर्को व्यक्तिलाई बढुवा गनु आदेश दिने गरी फैसला हुदा के कस्तो अवस्थामा पुरानो बढुवा त्रुटिपूर्ण देखियो भने बदर हुन्छ र के कस्तो अवस्थामा त्रुटि पूर्ण सिफरिसका आधारमा पाएका बढुवा पनि कायमै हुन्छ भन्ने कुरा पूर्वानुमानीय (Predictable) हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ ।
४. भष्ट्राचार लागूऔषधीको कारोवार, जिउ मास्ने बेच्ने, कर्तव्य ज्यान जस्ता कतिपय गंभीर कसुरमा सरकारी निकायबाट अदालतमा दायर भएका मुद्दाम सामान्य प्राविधिक र प्रकृयागत त्रुटिका आधारमा अदालतले अभियुक्तलाई सफाई दिने गरेको भन्ने जस्ता टिप्पणीहरू पनि गर्ने गरिन्छ । यसरी कुनै व्यक्तिले वास्तविक अपराध गरेको अवस्थामा पनि उसले अभियोगबाट सफाई पाउने निर्णय हुनपुगेमा अपराधलाई प्रोत्साहन पूग्नजाने हो कि भन्ने कुरामा जनसाधारणले प्रश्न गर्ने गरेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा यस्ता पक्षलाई के कसरी सुधार गर्न सकिन्छ, सोच्नुपर्ने अवस्था छ ।
५. निजामती कर्मचारीमाथि विभागीय सजायहरूमध्ये धेरै जसोमा त्यस्तो सजाय गर्दा सामान्य प्रकृयागत त्रुटि भएको देखाई दोषी कर्मचारीले सफाई पाएको र सेवाबाट हटाएको कर्मचारी सेवामा बहाल भएकोदेखिन्छ । विना सूचना ३/४ वर्षसम्म अनुपस्थित भएका कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाउने सजाय गर्दा समेत त्यस्तो कर्मचारीलाई गरिएको सजाय बदर हुँदा सरकारी कर्मचारीमा अनुशासनहीनताले प्रोत्साहन पाउने संभावना रहेको कुरामा सर्वन्धत पक्षबाट समुचित ध्यान नपुगेको हो कि भन्ने तर्क उठ्नेगरेको पाइन्छ । कुनै निजामती कर्मचारी विदा स्वीकृत नगराई ९० दिनसम्म कार्यालयमा अनुपस्थिति भएमा निजलाई सो समयभन्दा पछि कार्यालयमा हाजिर गराउन नमिल्ने व्यवस्था निजामती सेवा ऐनले नै गरेको कुरा समेत प्रस्तुत सन्दर्भमा स्मरणीय हुन जान्छ ।

६. सरकारी पक्ष भएका विवादहरू समयमै अदालतबाट किनारा नहुँदा कतिपय बिकासका कामहरू रोकिएको अवस्था छ । कतिपय मुद्दामा जारी गरेको अन्तरिम आदेश पछि मुद्दा निर्णय हुँदा निरर्थक देखिएका पनि छन् । यसरी लामो समय सम्म अन्तरिम आदेशले निर्णयहरू कार्यान्वयन हुन नसकेका पनि छन् । यसरी न्यायपालिकाले गरेका केही निर्णय र आदेशहरूबाट सरकारी निकायहरूबाट कार्यान्वयन हुन नसकेको पनि छन् ।
७. कतिपय आदेश र फैसलाको कार्यान्वयनमा केही अस्पष्टता पनि देखिएका छन् । आदेश र फैसलामा प्रयोग भएका शब्दावलीहरूको मुद्दाका पक्ष र विपक्ष दुवैले आ-आफ्नै स्वार्थ अनुकूलको अर्थ लगाउने प्रयत्न गरेका धेरै दृष्टान्तहरू फेला पर्छन् । त्यसैगरी फैसला वा आदेशको कार्यान्वयन गर्ने निकायले पनि फैसला वा आदेशले के गर्न भनेको हो भन्ने कुरा सजिलैसित थाहा पाउन नसकेको वा के गर्न भनेको हो भन्ने कुरामा द्विविधा उत्पन्न हुन गएको कारणले फैसलाको कार्यान्वयन गर्न नसकेको वा ढिलो गरेका दृष्टान्तहरू पनि फेला पर्छन् ।
८. कतिपय फैसला वा आदेश मुद्दा दायर भएको धेरै समय पछि मात्र हुन्छन् । मुद्दाको फैसला हुने समयमा मुद्दाले जुन विषय उठाएको थियो त्यो विषय अप्रासङ्गिक भैसकेको रहेछ भने फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने आवश्यकता र संभावना दुवै नरहेको हुनसक्छ । त्यसैले न्यायपालिकाले कुनै मुद्दाको फैसला कति समयभित्र भयो भने त्यसबाट कस्तो असर पर्नसक्छ भन्नेकुरामा विचार गरेर सो विषयमा फैसला गर्ने नीति अवलम्बन गर्न सके उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

न्यायपालिकाले गरेका केही निर्णय र आदेशहरूबाट सरकारी निकायहरू असजिलो अवस्थामा परेको पृष्ठभूमिमा सरकारी निकायमा कार्यरत निजामती कर्मचारीलाई कानूनी प्रकृयाको विषयमा बढी ज्ञानदिनु पर्ने आवश्यकता एकातिर देखिन्छ भने अर्कोतिर न्यायपालिका र सरकारी निकायहरूका बीचमा एक अर्काका सीमा र सम्बेदनशीलताको विषयमा निरन्तर अन्तरकृया हुनुपर्नेदेखिन्छ । आफ्ना कामकारवाहीमा सार्वजनिक हित प्रतिको संवेदनशीलतामा वृद्धि हुनसक्ने अवस्था छ छैन भन्ने कुरामा न्यायपालिकाले आत्म मुल्याङ्कन गरेर सुधार गर्न आवश्यक देखिएका ठाउँमा सो अनुरूप सुधार गर्ने हो भने कानूनी राज्यको मूल्य मान्यताको रक्षक र आधारभूत मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षकको रूपमा न्यायपालिकाले अभैबढी प्रभावकारी भूमिका खेल्नसक्ने संभावना देखिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा कुनै निकाय जति बढी स्वतन्त्र हुन्छ त्यो निकाय त्यति नै बढी जिम्मेवार हुनुपर्छ भन्ने तथ्यको स्मरण गर्न आवश्यक देखिन्छ । स्वतन्त्रताको दुरुपयोग भयो भने स्वतन्त्रताको औचित्यमाथि प्रश्न उठाउन खोज्ने पक्षलाई बलपुग्छ भन्नेकुरा तिर पनि स्वतन्त्रताको दुरुपयोग गर्न चाहने पक्ष सजग हुनुपर्ने देखिन्छ । यहा उल्लेख गरिएका केही दृष्टान्तहरू छलफलका निमित्त उपयोगी हुन सकेस् भन्ने असभप्रायले मात्र भएकोहो । स्वतन्त्र न्यायपालिका सक्षम र निर्भिक भई न्याय सम्पादन कार्यमा संरक्षक हुनसक्यो भने जनताको अधिकारको संरक्षण र विधिको शासन लागु हुने कुरामा विवाद छैन ।

२.८. कार्यशालाका सहभागीहरूको विवरण

नाम	पद	कार्यालय/संगठन
सं.प्र.न्या.केदारप्रसाद गिरी	प्रधान न्यायाधीश	सर्वोच्च अदालत
मा.न्या.मीनबहादुर रायमाझी	न्यायाधीश	"
मा.न्या.अनूपराज शर्मा	न्यायाधीश	"
मा.न्या.शारदाप्रसाद पण्डित	न्यायाधीश	"
मा.न्या.शारदा श्रेष्ठ	"	"
मा.न्या.गौरी ढकाल	"	"
मा.न्या.पवनकुमार ओझा	"	"
मा.रमेश लेखक	राज्य मन्त्री	श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय
मा.रामचन्द्र यादव	राज्य मन्त्री	सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
मा.दीनानाथ शर्मा	प्रमुख सचेतक ने.क.पा. माओवादी	व्यवस्थापिका-संसद
मा.खिमलाल देवकोटा	सांसद	व्यवस्थापिका-संसद
मा.अमृता थापा मगर	सांसद	व्यवस्थापिका-संसद
मा.गणेश साह	सांसद	व्यवस्थापिका-संसद
मा.राधेश्याम अधिकारी	सांसद	व्यवस्थापिका-संसद
मा.नवराज सुवेदी	सांसद	व्यवस्थापिका-संसद
मा.हरिहर दाहाल	सांसद	व्यवस्थापिका-संसद
टोपबहादुर सिंह	कार्यकारी निर्देशक	राष्ट्रिय न्यायिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
डा.श्रीकृष्ण यादव	सदस्य	लोकसेवा आयोग
मा.मु.न्या.रणबहादुर बम	मुख्य न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत पाटन
मा.न्या.अलि अकबर मिकरानी	न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत पाटन
मा.न्या.केशरीराज पण्डित	अध्यक्ष	राजश्व न्यायाधिकरण
मा.न्या.कृष्णप्रसाद बस्याल	न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत पाटन
मा.न्या.जगदीश शर्मा	न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत पाटन
मा.न्या.जनार्दनबहादुर खड्का	न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत पाटन
मा.न्या.मीरा खड्का	न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत पाटन
युवराज पाण्डे	सचिव	संचार मन्त्रालय
डा.कुलरत्न भुर्तेल	"	कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था म.
डा.रामकृष्ण तिमल्सेना	रजिष्ट्रार	सर्वोच्च अदालत
माधव पौडेल	सचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय
रामकुमार श्रेष्ठ	सचिव	स्थानीय विकास मन्त्रालय
बामनप्रसाद न्यौपाने	सचिव	रक्षा मन्त्रालय
पुण्यप्रसाद न्यौपाने	सचिव	महिला तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
बाबुराम आचार्य	सचिव	भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
रामकृष्ण तिवारी	सचिव	जल तथा शक्ति आयोग
डा. ब्रजकिशोर साह	सचिव	सार्वजनिक खरिद तथा अनुगमन कार्यालय
डा. निराकारमान श्रेष्ठ	सचिव	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
कुलप्रसाद पाण्डे	सचिव	व्यवस्थापिका संसद सचिवालय
डा. उदयराज शर्मा	सचिव	नेपाल ट्रष्टको कार्यालय
टेकबहादुर थापा	सचिव	कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
बाबुराज जोशी	अध्यक्ष	नेपाल कानून आयोग
विश्वकान्त मैनाली	अध्यक्ष	नेपाल बार एशोशिएशन
निलाम्बर आचार्य	पूर्वमन्त्री	कानून तथा न्याय मन्त्रालय
हरि उप्रेती	उपाध्यक्ष	नेपाल बार एशोशिएशन
रमणकुमार श्रेष्ठ	महासचिव	नेपाल बार एशोशिएशन
कृष्णप्रसाद भण्डारी	वरिष्ठ अधिवक्ता	सर्वोच्च अदालत बार
प्रकाश राउत	अध्यक्ष	सर्वोच्च अदालत बार
धुवनाथ पन्त	पूर्व अध्यक्ष	सर्वोच्च अदालत बार
प्रकाश वस्ती	अधिवक्ता	सर्वोच्च अदालत बार
भिमाजुन आचार्य	अधिवक्ता	एलाइन्स ल फर्म
कुमार रेग्मी	अधिवक्ता	संवैधानिक कानून व्यवसायी मञ्च
टिकाराम भट्टराई	अधिवक्ता	सर्वोच्च अदालत बार
रामनारायण देव	अधिवक्ता	सर्वोच्च अदालत बार
कुन्साङ लामा	अधिवक्ता	अलकोन
शम्भु पोखरेल	"	सर्वोच्च अदालत बार
लक्ष्मी शर्मा	"	ने.बा.ए.
नरकुमारी गुरुङ्ग	अधिवक्ता	ने.बा.ए.
प्रतीक घिमिरे	"	"
नरेन्द्रकुमार पाठक	नायब महान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
पुष्पराज कोइराला	सहन्यायाधिवक्ता	"
मोहनबहादुर कार्की	"	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग
शेषराज शिवाकोटी	मुद्दा हेर्ने अधिकारी	श्रम अदालत
केशवप्रसाद बराल	प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक.	प्रहरी प्रधान कार्यालय
स.प्र.अ.म.नि. रोहित थापा	प्रशासकीय प्रमुख	सशस्त्र प्रहरी बल प्रधान कार्यालय
स.प्र.नि. आनन्द थापा	प्रमुख कानून शाखा	"
उपरथी नेत्रबहादुर थापा	उपरथी	नेपाली जंगी अड्डा
सहायक रथी निरेन्द्र अर्याल	सहायक रथी	मानव अधिकार निर्देशनालय, नेपाली जंगी अड्डा
होमबहादुर लावती	महासेनानी	नेपाली जंगी अड्डा

<p>अनन्तराज लुइटेल् जयप्रकाश चौधरी अशोककुमार बस्नेत यम विरही किरण चापागाईं बालकृष्ण बस्नेत हरिहर योगी सविना सापकोटा राजेन्द्र नापित खगेन्द्र शिवाकोटी विकास भट्टराई पदमबहादुर तामाङ्ग</p>	<p>रिपोर्टर क्यामराम्यान पत्रकार पत्रकार रिपोर्टर क्यामरामेन रिपोर्टर रिपोर्टर रिपोर्टर</p>	<p>दि हिमालयन टाइम्स नेपाल टेलिभिजन नेपाल टेलिभिजन राजधानी दैनिक द काठमाण्डौ पोष्ट कान्तिपुर दैनिक अन्नपूर्ण पोष्ट रेडियो सगरमाथा इमेज च्यानल रेडियो नेपाल नेपाल समाचारपत्र मेट्रो पोष्ट</p>
---	--	--

भाग : तीन

प्रशासकीय अदालतबाट भएका केही
फैसलाहरू

भाग : तीन प्रशासकीय अदालतबाट भएका केही फैसलाहरू

प्रशासकीय अदालत

इजलास

श्री काशीराज दाहाल अध्यक्ष

श्री युवराज पाण्डे..... सदस्य

बाट भएको फैसला

सम्बत् २०६२ सालको पु.वे.नं..... ३९

मुद्दा :- सेवाबाट हटाउने गरी गरेको निर्णय बदर गरी सेवामा बहाल गरी पाउँ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भक्तपुरमा खरिदार पदमा कार्यरत रहँदा सेवाबाट हटाइएका
भक्तपुर जिल्ला, सिरूटार गा.वि.स., वडा नं. ३ बस्ने मदन बानियाँ१ पुनरावेदक
विरूद्ध

श्री जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भक्तपुरका प्रमुख जिल्ला अधिकारी वसन्तराज भट्टराई....१ विपक्षी

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालत समक्ष पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य यस प्रकार छ ।

मिति २०६२।३।२७ गते ५ बजे कोठा बन्द गरी जाँदा राहदानी बाकस नं १६७९, १६८०, १६८१ भएकोमा मिति २०६२।३।२८ गते १६७९ को बाकसमा २६५६२०१ देखि २६५६४५० सम्मको राहदानी २५० (दुईसय पचास) थान हराएको हुँदा खोज तलास गरिपाउँन श्रीमान समक्ष निवेदन गर्दछु भन्ने समेत व्यहोराको राहदानी फाँटका खरिदार मदन बानियाले मिति २०६२।३।२८ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरका प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष पेश गरेको प्रतिवेदन ।

मिति २०६२।३।२७ गते बेलुका ५ बजे ढोका बन्द गरी जाँदा राहदानी बाकस नं. १६७९, १६८० र १६८१ भएकोमा आज मिति २०६२।३।२८ गते १६७९ को बाकस नभएको जसमा २६५६२०१ देखि २६५६४५० नं. सम्मको राहदानी थान २५० (दुईसय पचास) रहेको हुँदा खोज तलास गरीपाउँ भनी यस कार्यालयका खरिदार श्री मदन बानियाले मिति २०६२।३।२८ मा निवेदन दिएको हुँदा यस सम्बन्धमा सम्बन्धित सबैसँग सोधपुछ एवं छानविन गरी ३ (तीन) दिनभित्र प्रतिवेदन पेश गर्नुहुन जानकारी गराउँदछु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६२।३।२९ मा स. प्र. जि. अ. श्री भवनाथ भट्टराई समेतलाई छानविन गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने सम्बन्धमा जानकारी गराइएको पत्र ।

राहदानीका बुकहरू कार्यालयमा सकिन लागेकोले मिति २०६२।३।१५ गते ४ वण्डल राहदानी (१००० थान बुक) गृह मन्त्रालयबाट कार्यालयमा प्राप्त भएको हो । मिति २०६२।३।२१ गते ४ वण्डल मध्ये १ वण्डल राहदानी खोली दैनिक राहदानी तयार गरी वितरण गर्दै जादा मिति २०६१।३।२८ गते दिनको ३

बजेतिर एक वण्डल राहदानी नपाइएको अर्थात नभएको खोजी गरी गरी पाउँ भनी मदन बानियाँले प्रतिवेदन पेश गरेको देखिन्छ । निज बानियाँले राहदानी फाँटको राहदानी बुक लगायत सो सम्बन्धी कागजात जिम्मेवारीका साथ राख्नुपर्ने हुन्छ । मिति २०६१।३।२८ गते विहान कार्यालयमा आई आफ्नो कार्यकक्ष कोठामा राहदानी ठीक दुरूस्त भए नभएको तुरून्तै चेक गर्नुपर्ने दायित्व निजकै हुनुपर्छ । अतः सो दिन तीन बजे मात्र थाहा पाउनु काम अनुसारको जिम्मेवारी प्रति लापरवाही देखिन आउँछ । साथै मिति २०६२।३।२७ गतेको दिन कार्यालयको पालो-पहरामा बस्ने पियन श्री नवराज खतिवडासँग विगत ३ वर्षदेखि राहदानी फाँटको चावी रहनु सो कुरा माथिल्लो अधिकृत र प्र.जि.अ. सँग समेत सूचना नगर्ने फाँटवाला तथा सो दिन रातको पालोमा बस्ने पियन नवराज खतिवडाबाट गंभीर त्रुटी एवं लापरवाही भएको देखिँदा निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली अनुसार कारवाही गर्नुपर्ने देखी संयुक्त प्रतिवेदन पेश गरेको छौं भन्ने समेत व्यहोराको स.प्र.जि.अ. श्री भवनाथ भट्टराई समेतले मिति २०६२।३।३० मा प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष पेश गरेको प्रतिवेदन ।

मिति २०६२।३।२७ गते बेलुका ५ बजे कोठा बन्द गरी जाँदा राहदानी बाकस नं. १६७९, १६८० र १६८१ भएकोमा मिति २०६२।३।२८ गते १६८१ को बाकस नं. मा २६५६२०१ देखि २६५६४५० सम्मको राहदानी २५० थान हराएको हुँदा खोजतलास गरीपाउँ भनी निवेदन निवेदन दिनु भएको र तत्कालै उक्त राहदानी खोजतलास गर्न मौखिक आदेश दिएकोमा हालसम्म पनि तपाईंको आफ्नो जिम्मामा रहेको उक्त राहदानीहरू नभेटिएकाले आफ्नो पदीय दायित्व जिम्मेवारीपूर्वक पालन गर्नु भएको नदेखिएकाले तपाईंलाई निजामती सेवा ऐन बमोजिम किन कारवाही नगर्ने ? कारवाही गर्न नपर्ने भए सो को कारण र प्रमाण समेत स्पष्ट रूपमा खुलाई २४ घण्टा भित्र स्पष्टिकरण पेश गर्नु हुन सूचित गरिन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरबाट मिति २०६२।३।३० मा खरिदार मदन बाँनियाँलाई स्पष्टिकरण सोधिएको पत्र ।

मिति २०६२।३।१५ को गृह मन्त्रालयबाट प्राप्त राहदानीको बाकस नं. १६७८, १६७९, १६८० र १६८१ नं. का ४ बाकस मध्ये बाकस नं. १६७८ को बाकस मिति २०६२।३।२९ गते फुटाई बाँकी ३ बटा बाकसहरू राहदानी फाँटमै राखिएको थियो । उक्त ३ बटा बाकसहरू मिति २०६२।३।२७ गते बेलुका ५ बजे बन्द गरी जाँदासम्म तीनवटै बाकसहरू यथास्थितिमा रहेको थियो । मिति २०६२।३।२८ गते विहान ९.१५ बजेसम्म कार्यालय आई अघिल्लो दिनको बाँकी राहदानी फाराममा जन्म मिति अघिल्लो दिनको बाकी राहदानी फाराममा जन्ममितिको अंग्रेजी तारेख चढाउने र फारामहरू चेक जाँच गर्ने काममा लागे र सो कार्य सकि कोठाको ताल्चा बन्द गरि माथि आई भान्छा तिर हेरी क्वाटर हलमा आई बसे त्यसपछि १०.१० बजे तिर कोठा खोली दैनिक कार्यमा लागे । त्यसपछि एक्कासी २.३० बजे तिर राहदानी बाकसहरू राखेको ठाउँमा आईपुग्दा दुईवटा मात्र बाकस देखेदा म भस्किए र तुरून्तै प्र.जि.अ.लाई मौखिक जाहेरी गर्‍यो । त्यसपछि तत्काल प्र.जि.अ. ज्यूबाट राहदानी कोठा समेत निरिक्षण गर्नुभयो । त्यसको लगत्तै मैले पनि आफ्नो तर्फबाट उक्त राहदानी बाकस खोज तलास गरि राखेको छु । उक्त राहदानी बाकस के कसरी हटाउन गयो, मैले आफ्नो पदीय दायित्व जिम्मेवारी पूरक पालना गर्दा गर्दै उक्त घटना हुनगयो । मेरो लापरवाही नभएकोले नि.से.ऐन, बमोजिम म उपर कारवाही हुनु नपर्ने स्पष्टीकरण पेश गरेको छु भन्ने समेत व्यहोराको प्र.जि.अ. समक्ष पेश गरेको मिति २०६२।३।३१ को स्पष्टीकरण जवाफ ।

आफ्नो जिम्मामा रहेको राहदानी जस्तो सम्वेदनशील वस्तु सुरक्षितसाथ राख्न नसकी आफ्नो पद अनुसारको जिम्मेवारी पूरा गर्ननसक्नुभएकोले तपाईंलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिम सजाय किन नगर्ने ? गर्नुनपर्ने कारण भए कारण सहित ७ (सात) दिन भित्र स्पष्टिकरण पेश गर्न हुन सूचित गरिन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरबाट खरिदार मदन बाँनियाँलाई मिति २०६२।४।५ मा सोधिएको स्पष्टिकरण पत्र ।

मिति २०६२।३।२७ गते कार्यालय छुटेपछि राहदानी बाकस भएको ढोका बन्द गरी आफ्नो घर आउदा तीनवटै राहदानी बाकसहरू कोठा भित्र यथास्थितिमा नै थियो । भोलीपल्ट मिति २०६२।३।२८ गते कार्यालय गई कोठाको ढोका खोली अघिल्लो दिन पेश हुन आएका विभिन्न काममा व्यस्त भएँ । पछि एक्कासी २.३० बजेतिर राहदानी बाकस भएको ठाउँतिर आँखा पर्दा तीनवटा बाकस हुनुपर्नेमा दुईवटा मात्र बाकस देखी प्र.जि.अ. समक्ष जाहेर गरँ, त्यसपछि तत्काल प्र.जि.अ. ज्यूले राहदानी बाकस राखेको कोठा निरिक्षण गर्नुभयो, त्यपछि मैले प्र.जि.अ.समक्ष लिखित प्रतिवेदन जाहेर गरँ । यसरी राहदानी जस्तो

संवेदनशील वस्तु कोठामा सुरक्षित र आफ्नो पद अनुसारको जिम्मेवारी बहन गर्दा गर्दै कुन समयमा के कसरी हरायो मलाई थाहा भएन जे जति भएको साँचो कुरा समक्ष अवगत गराउँदै यो स्पष्टीकरण पेश गरेको छु भन्ने समेत व्यहोराको खरिदार श्री मदन बाँनियाले जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुर, प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष मिति २०६२।४।११ मा पेश गरेको स्पष्टीकरण जवाफ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भक्तपुरका खरिदार श्री मदन बाँनियाँ तथा पियन नवराज खतिवडालाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय गर्न गृह मन्त्रालयको च. नं. २३८७, मिति २०६२।८।२८ को पत्रबाट लोकसेवा आयोगसँग परामर्श माग भएकोमा निजहरूलाई माग भए बमोजिम सजाय गर्न परामर्श पठाई दिने भनी निर्णय भएको हुँदा निर्णयानुसार परामर्श सहित सबकल फाईल यसै साथ फिर्ता पठाइएकोछ । निजहरूलाई कारवाई भई सकेपछि सोको जानकारी यस आयोगलाई समेत दिनुहुन अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको लोक सेवा आयोगले मिति २०६२।८।२८ मा गृह मन्त्रालयलाई लेखेको पत्र ।

खरिदार मदन बाँनियाले निजामती सेवा ऐन (दोश्रो संशोधन अध्यादेश, २०६२ सहित) २०४९ को दफा ५९(ख)(१) तथा दफा ६१ को उपदफा (१) को खण्ड (च) मा उल्लेखित कसुर गरेको देखिएकोले निज उपर ऐनको दफा ५९ को खण्ड (ख) को सजाय गर्नको निमित्त लोक सेवा आयोगको केन्द्रीय कार्यालय कमलपोखरीमा ऐनको दफा ६८ बमोजिम सजाय प्रस्ताव गरी परामर्शको लागि पठाइएकोमा लोक सेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालयको च.नं. २३८७ मिति २०६२।८।२८ को परामर्श सहित फाइल फिर्ता पठाइएको भन्ने पत्र संलग्न गरी गृह मन्त्रालय सिंहदरवारको मिति २०६२।८।२९ च.नं ११९५ को राय सहितको पत्र प्राप्त हुन आएकोले निज मदन बाँनियालाई निजामती सेवा ऐन (संशोधन अध्यादेश सहित) २०४९ को दफा ५९ को खण्ड (ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय दिने निर्णय गरिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरका प्र.जि.अ. श्री वसन्तराज भट्टराईबाट मिति २०६२।९।११ मा भएको विभागीय सजायको आदेशको निर्णय ।

आफ्नो जिम्मामा रहेको कोठाबाट राहदानी हराएको सम्बन्धमा आवश्यक छानविन एवं जाँचबुझ गरिँदा तपाईंले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को परिच्छेद ९ को दफा ६१(१) को (च) बमोजिमको कसूर गरेको देखिन आएकोले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को परिच्छेद ९ को दफा ९(ख)(१) बमोजिम मिति २०६२।९।११ गतेदेखि लागू हुनेगरी भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने मिति २०६२।९।११ मा निर्णय भएको व्यहोरा जानकारी गराईन्छ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरको मिति २०६२।९।११ को खरिदार मदन बाँनियालाई सेवाबाट हटाएको पत्र ।

मैले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१) को (च) बमोजिमको कसूर गरेको भनी मलाई अभियोग लगाइएको छ । उक्त दफाको व्यवस्था हेर्दा कुनै पनि निजामती कर्मचारीले आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेमा भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको देखिन्छ । मैले बदनियत राखी आफ्नो जिम्मेवारीको पटक पटक वेवास्ता गरेको भन्ने तथ्यको पुष्टी कहिँ कतैबाट भएको छैन । ऐनको मकसद विपरित मैले गर्दै नगरेको कसुर गर्यो भनी आरोप लगाई सेवाबाट हटाउने निर्णय भएको छ । हराएका भनिएका राहदानी मेरो जिम्मामा मात्र हुने होइन, उक्त राहदानी राखेको कोठामा म लगायत अन्य कर्मचारी रहेको र सो कोठाको साँचो पियन नवराज खतिवडासँग समेत भएको अवस्थामा मेरो मात्र लापरवाही भयो भनी अनुमान गर्नु न्यायोचित हुँदैन । अतः मिति २०६२।९।११ गते विभागीय प्रमुख श्री वसन्तराज भट्टराईबाट भएको निर्णय प्रमाणको उचित मुल्यांकन नगरी, निजामती सेवा नियमावलीले व्यवस्था गरेको कार्यविधिको मकसद विपरित हचुवाको भरमा भएको हुँदा बदर गरी पुनः सेवामा बहाल गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको श्री मदन बाँनियाले यस अदालतमा मिति २०६२।१०।१२ मा दर्ता गराएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा छलफलको निमित्त अ.वं. २०२ नं. बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सिंहदरवार विशेष शाखालाई पेशीको जानकारी दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६३।४।२२ को आदेश ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकतर्फका विद्वान अधिवक्ता श्री मनुप्रसाद पौडेलले राहदानी हराएको भनिएको रात मेरो पक्ष पुनरावेदक उक्त रातको समयमा कार्यालयमा खटिनुभएको थिएन, सो रात ना.सु. दीपक न्यौपाने लगायतका

अन्य चारजना व्यक्तिहरूलाई खटाइएको थियो । अधिल्लो दिन कार्यालयबाट फर्कदा यथास्थानमा रहेको राहदानीको बाकस भोलीपल्ट कार्यालयमा आउँदा सो ठाउँमा नहुनमा फाँटवाला कर्मचारीले जिम्मा लिनुपर्ने विषय नभै सुरक्षाको विषय हो । पालो-पहरा राखिएको र यी पुनरावेदक नभएको अवस्थामा राहदानी हराएको भनिएको हुँदा यी पुनरावेदक उपर कसुर स्थापित हुन सक्ने अवस्था छैन । कसुर स्थापित भएकै अवस्थामा पनि सजाय गर्दा प्रचलित अध्यादेश बमोजिम सजाय हुनुपर्नेमा सो नभएको हुँदा कानून विपरित सजाय भएकोले बदर हुनुपर्छ भन्ने तथा अर्का विद्वान अधिवक्ता श्री खेमराज भट्टले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) को कसुर स्थापित नै भएको छैन । बराबर भन्ने शब्दले कम्तिमा दुईपटक पुनरावेदकबाट त्यस्तो सजाय हुने कार्य भएको स्थापित हुनुपर्दछ । यस्तो तथ्य स्थापित नभै गरिएको सजाय कायम रहन सक्ने अवस्था नै नहुँदा बदर गरी पाउँ भन्ने समेत गर्नुभएको बहस तथा विपक्षीतर्फका विद्वान सरकारी वकील श्री रमेश सुवेदीले राहदानी हराएको मितिसम्म पनि हराएका भनिएका ती राहदानी फाँटवाला मदन बानियाँको जिम्मामा रहेको तथ्यमा विवाद छैन, आफ्नो जिम्मामा रहेको संवेदनशील सरकारी कागजातको सुरक्षा पनि सम्बन्धित फाँटवालाले नै गर्नुपर्ने हो, यहाँ सुरक्षाको गम्भीर प्रश्न देखिएको नभई कर्मचारीको लापरवाही र गैरजिम्मेवारी देखिएको अवस्था छ, बराबर पदीय जिम्मेवारी पूरा नगरेको भन्ने आरोप सजाय दिन पाउने अधिकारीले आफुले काम लगाएको तथा कार्य संचालन गरिरहेको अवधिमा भएका कार्यहरूको आधारमा निर्धारण गर्ने विषय हो, बराबर त्यस्ता प्रकृतिका कसुर हुनसक्ने अवस्था हुन सक्दछ, जाँचबुझ समितिले कारवाही गर्न एकिन राय दिएको अवस्था समेत हुँदा उल्लेखित विभागीय सजाय दिने निर्णय सदर हुनुपर्छ भन्ने समेत गर्नुभएको बहस जिकीर सुनी पुनरावेदन पत्र सहितको मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदकले पुनरावेदनपत्रमा लिएको जिकिर र निजका कानून व्यवसायीहरूले इजलास समक्ष प्रस्तुत गरेको बहस जिकिरलाई समेत विचार गर्दा यस इजलासले देहायका प्रश्नहरूमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

- (१) पुनरावेदक उपर निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भनी लगाइएको आरोप कानूनसम्मत छ, छैन ?
- (२) पुनरावेदकलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मिति २०६२।१।१९ मा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने गरी गरेको सजाय मिलेको छ, छैन ?

यी पुनरावेदक मदन बानियाँ उपर निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भनी लगाइएको आरोप कानूनसम्मत छ, छैन ? भन्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा गृह मन्त्रालयबाट मिति २०६२।३।१५ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरमा प्राप्त भएको राहदानी रहेको चार बाकस मध्ये मिति २०६२।३।२८ को यी पुनरावेदक सम्बन्धित फाँटवाला खरिदार मदन बाँनियाँको प्रतिवेदन समेतले नं. २६५६२०१ देखि नं. २६५६४५० सम्मका २५० थान राहदानी भएको बाकस हराएको भन्ने तथ्यमा विवाद देखिन्छ । मिति २०६२।३।२७ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरमा स्टाफ मिटिङ समेत भै पालो पहरा गर्नका निमित्त सो कार्यालयका ना.सु. दीपक न्यौपाने समेतलाई खटाएको भन्ने देखिएको र विभागीय कारवाही गर्दा पालोमा बसेका पियन नवराज खतिवडा र सम्बन्धित फाँटवाला यी पुनरावेदक खरिदार मदन बाँनियाँलाई मात्र पदीय दायित्व जिम्मेवारीपूर्वक पूरा नगरेको भनी स्पष्टीकरण सोधी निजामती सेवा ऐनको दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी “बराबर” वेवास्ता गरेको भन्ने आरोपमा सोही ऐनको दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने निर्णय गरेको देखिन आयो । हराएका भनिएका राहदानी मध्येका राहदानी नं. २६५६३६९ र २६५६३७० का राहदानी वसन्त गिरी र कमला सिग्देल समेतले दुरूपयोग गरेको भनी मिति २०६२।४।१८ मा बरामद गरी किर्ते सरकारी छाप दस्तखत सम्बन्धी मुद्दा सरकारी पक्षले काठमाण्डौ जिल्ला अदालतमा संवत् २०६२ सालको स.फौ.नं. १००१ मा दायर गरेको देखिन्छ । सो मुद्दामा सो हराएको भनिएको राहदानी यी पुनरावेदकको समेत संलग्नतामा दुरूपयोग भएको भनी यी पुनरावेदकलाई सरकारी पक्षबाट अनुसन्धान गरी अभियोग लगाई मुद्दा दायर गर्नसकेको अवस्था देखिन्छ ।

राहदानी दुरुपयोग भएकोमा कारवाहीका निम्ति सोको अनुसन्धान र मुद्दा दायर गरी कारवाही गर्नुपर्ने सरकारी पक्षको दायित्व हो, तत्सम्बन्धमा यी पुनरावेदकलाई सो कसुरमा कारवाही गरी मुद्दा दायर गरेको देखिन्छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भनी कारवाही गरी सेवाबाट हटाउनेसम्मको निर्णय गरेको देखियो । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) मा उल्लेख भएको “बराबर” भन्ने शब्दले एकपटकभन्दा बढी पटक कार्य गरेको जनाउने कुरामा विवाद देखिँदैन । जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भन्ने आरोप स्थापित गर्न पहिले पनि यी पुनरावेदक उपर सोही प्रकृतिको आरोपमा विभागीय कारवाही र सजाय भएको भन्ने कुरा तथ्यगत रूपमा स्थापित भएको पूर्वशर्तको रूपमा हुनुपर्ने निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) को व्यवस्थाबाट देखिनआउँछ । प्रस्तुत मुद्दामा यी पुनरावेदक उपर सोही प्रकृतिको आरोपमा यस मुद्दामा भएको सजाय गर्नुभन्दा पहिले विभागीय कारवाही र सजाय भएका भन्ने कुरा तथ्यगत रूपमा स्थापित भएको भन्ने तथ्य मिसिल संलग्न कागजात समेतबाट नदेखिँदा यी पुनरावेदक उपर लगाइएको सो आरोप निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम मिलेको देखिनआएन ।

यी पुनरावेदकलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मिति २०६२।१।११ मा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने गरी गरेको सजाय मिलेको छ, छैन ? भन्ने दोश्रो प्रश्न तर्फ विचार गर्दा यी पुनरावेदक उपर लगाइएको निजामती सेवा ऐनको दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भन्ने आरोप स्थापित हुन नसकेको अवस्थामा सोही आरोपको आधारमा मिति २०६२।१।११ मा यी पुनरावेदकलाई सेवाबाट हटाउने गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरबाट भएको निर्णयलाई कानूनसम्मत मान्न मिल्ने नदेखिँदा उक्त निर्णय बदर हुने ठहर्छ । यी पुनरावेदकलाई जुन आरोप लगाई सेवाबाट हटाइएको हो, सो निर्णय निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम कानूनसम्मत नहुँदा बदर भएकाले यी पुनरावेदक आफ्नो पदमा पुनर्वहाली हुने ठहर्छ ।

पुनरावेदकलाई लगाइएको आरोप कानून बमोजिम स्थापित नहुँदा सोही आधारमा भएको निर्णय बदर भई पुनर्वहाली पाउने ठहरे पनि विभागीय कारवाहीका निम्ति कानूनमा तोकिएको अन्य अवस्था निजको हकमा स्थापित हुन सक्छ, सक्दैन ? भन्ने कुरा विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ । सो सम्बन्धमा विचार गर्दा कुनै कसुर गर्नु र कसुर गरेको प्रमाणित हुनु वा नहुनु र कानून बमोजिम तोकिएको जिम्मेवारी बहन गरे नगरेको भन्नु अलग अलग कुरा हुन् । यी पुनरावेदकले आफ्नो जिम्मामा रहेको राहदानी दुरुपयोग गरेको भन्ने अभियोग लगाई मुद्दा चलाउनेसम्मको कार्य भएको नदेखिए पनि राहदानी हराएको सम्बन्धमा निजले आफ्नो दायित्व जिम्मेवारीपूर्वक पूरा गरे नगरेको सम्बन्धमा हेर्नुपर्नेहुन्छ । सो सम्बन्धमा हेर्दा यी पुनरावेदक खरिदार मदन बाँनियाले हराएको भनिएका राहदानी आफ्नै फाँट र जिम्मामा रहेको भन्ने कुरा निज स्वयंले स्वीकार गरिरहेको र राहदानी जस्तो संवेदनशील कागजात सुरक्षितसंग राखेको भन्ने देखिएन । राहदानी जस्तो संवेदनशील सामग्री रहेको बाकस सुरक्षित राख्नुपर्नेमा सो नगरी लापरवाही किसिमले राखी हराएको देखिएकोले निजले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६०(च) बमोजिम प्रचलित कानूनले तोकेको पदीय दायित्व जिम्मेवारीपूर्वक पूरा गरेको भन्न सकिने अवस्था नहुँदा सोही ऐनको दफा ५९(क)(२) बमोजिम निजको ५ वर्ष बहुवा रोक्का हुने ठहर्छ । यो फैसलाको जानकारी पुनरावेदक र सम्बन्धित कार्यालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत दिई मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

.....
(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छु ।

.....
(युवराज पाण्डे)
सदस्य

प्रशासकीय अदालत

इजलास

श्री काशीराज दाहाल अध्यक्ष

श्री युवराज पाण्डे.....सदस्य

बाट भएको फैसला

संवत् २०६२ सालको पु.वे.नं..... ४०

मुद्दा :- सेवाबाट हटाउने गरी गरेको निर्णय बदर गरी पुनर्वाहाली गरी पाउँ ।

सिन्धुली जिल्ला, कमलामाई न.पा.वडा नं. ६ बस्ने स्वास्थ्य चौकी, स्याङजामा

अ.हे.व. पदमा कार्यरत रहँदा सेवाबाट हटाइएका रविन्द्र कुमार श्रेष्ठ.....१ पुनरावेदक
विरूद्ध

नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग,टेकु.....१

स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशक डा. श्री महेन्द्र बहादुर विष्ट१ विपक्षी

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालत समक्ष पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य यस प्रकार छ ।

जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय अर्न्तगतका अ.हे.व. श्री रविन्द्र कुमार श्रेष्ठ मिति २०६२।२।१२ देखि विदा स्वीकृत नगराई कार्यालयमा अनुपस्थित रही कार्यालयको कामकाजमा बाधा पुऱ्याएकोले तपाईंलाई स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४ (ज) बमोजिमको कसूर गरेकोले के कति कारणले सो कार्य गर्नुभएको हो ? मनासिव कारण भए सो सूचना प्रकाशित भएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक ७ दिन भित्र स्पष्टीकरण सहित स्वयम् यस कार्यालयमा हाजिर हुन आउनुहोला अन्यथा प्रचलित नियमानुसार कारवाही भइजाने व्यहोरा समेत यसै सूचनाद्वारा जानकारी गराइन्छ भन्ने समेत व्यहोराको पिडिखोला स्वास्थ्य चौकी स्याङजाका अ.हे.व. श्री रविन्द्र कुमार श्रेष्ठ मिति २०६२।२।१२ देखि कार्यालयमा अनुपस्थित रहेकाले जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय स्याङजाले मिति २०६२।५।२० को गोरखापत्रमा प्रकाशित गरेको सार्वजनिक सूचना ।

जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय अर्न्तगत पिडिखोला स्वास्थ्य चौकी स्याङजाका अ.हे.व. श्री रविन्द्र कुमार श्रेष्ठ (स्थायी ठगाना खुल्ल नसकेको) मिति २०६२।२।१२ देखि विदा स्वीकृत नगराई अनुपस्थित रही कार्यालयको काममा बाधा पुऱ्याएकोले मिति २०६२।५।२० गोरखापत्र दैनिकमा सूचना प्रकाशित गरी हाजिर हुन बोलाइएकोमा तपाईंले कुनै प्रतिक्रिया नदिएकोले स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४ ज बमोजिमको कसूर गरेको देखिन्छ तसर्थ, तपाईंलाई सोही ऐनको दफा ७२ ख १ बमोजिमको सजाय किन नगर्ने ? सो गर्ननपर्ने कारण भए यो सूचना प्रकाशित मितिले बाटाका म्याद बाहेक ३५ दिन भित्र यस कार्यालयमा स्पष्टीकरण सहित उपस्थित हुनुहोला अन्यथा नियमानुसार कारवाही भइजाने व्यहोरा समेत जानकारी गराइन्छ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय स्याङजाले मिति २०६२।७।१२ मा गोरखापत्रमा प्रकाशित सार्वजनिक सूचना ।

गोरखापत्रमा प्रकाशित उपर्युक्त उल्लेखित सूचना बमोजिम स्पष्टीकरण जवाफ पेश गरेको मिसिलबाट नदेखिएको ।

विभागीय कारवाहीका निम्ति लोक सेवा आयोगमा परामर्श मागीएकोमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको च.नं (७)५।६६४।५८४, मिति २०६३।१।३ को पत्रबाट पिडिखोला स्वास्थ्य चौकी स्याङजाका

अ.हे.व. श्री रविन्द्र कुमार श्रेष्ठलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा (ख)(१) बमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय गर्न परामर्श पठाई दिने भनी मिति २०६३।२।२५ मा लोक सेवा आयोगबाट निर्णय भएको हुँदा निर्णयानुसार परामर्श सहित सक्कल फाइल यसै साथ फिर्ता पठाइएको छ, निजलाई कारवाही भईसकेपछि सो को जानकारी यस आयोगलाई समेत दिनुहुन अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको लोकसेवा आयोगको मिति २०६३।२।२६ को पत्र ।

यस सम्बन्धमा संकलन भएका कागजात, बुझिएका सबुद प्रमाण समेत विचार गर्दा निज श्री रविन्द्र कुमार श्रेष्ठलाई ऐनको दफा ८२ बमोजिम ऐनको दफा ७२ का खण्ड (ख) (१) को सजाय प्रस्तावित गरी सो सजाय गर्नको निमित्त लोक सेवा आयोगको केन्द्रीय कार्यालय काठमाण्डौ संग परामर्श मागिएकोमा सो कार्यालयबाट परामर्श प्राप्त भए अनुरूप निज अ.हे.व. श्री रविन्द्र कुमार श्रेष्ठ लाई ऐनको दफा ७२ को खण्ड (ख) (१) बमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने आदेश गरिएको छ, भन्ने समेत व्यहोराको स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशक डा. श्री महेन्द्र बहादुर विष्टले मिति २०६३।३।२६ मा गरेको विभागीय सजायको निर्णय ।

तपाईं मिति २०६३।२।१२ गते देखि विदा स्विकृत नगराई कार्यालयमा अनुपस्थित रहेको सम्बन्धमा स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ को दफा ७४ (१) (ज) बमोजिमको कसूर गरेको अभियोगमा कारवाही हुँदा सोही ऐनको दफा ७२ (ख) (१) बमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने मिति २०६३।३।२६ मा निर्णय भएको व्यहोरा जानकारी गराइन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको अ.हे.व. श्री रविन्द्र कुमार श्रेष्ठलाई सेवाबाट हटाएको जानकारी गराइएको मिति २०६३।४।१ को स्वास्थ्य सेवा विभागको पत्र ।

विभागीय कारवाही गर्दा मलाई कुनै स्पष्टीकरण सोधिएको अवस्था छैन, आत्मनिष्ठ आधार अवलम्बन गरी विभागीय सजायको निर्णय गरिएको छ । स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७२ ले उचित र पर्याप्त कारण भएका कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था गरेकोमा मलाई विभागीय सजाय गर्दा सेवाबाट हटाउने सम्मको उचित र पर्याप्त कारण प्रत्यार्थीको निर्णयमा स्थापित हुन सकेको छैन । म पुनरावेदकले आफु कार्यालयमा उपस्थित हुन नसकेको मनासिव व्यहोरा अवगत गराई निवेदन दिएकोमा निवेदन उपर कुनै कारवाही नगरी मलाई सेवाबाट हटाउने गरी स्वास्थ्य सेवा विभागका महानिर्देशकबाट मिति २०६३।३।२६ मा भएको निर्णय कानून एवं न्यायसंगत नभएकोले बदर गरी सेवामा पुनर्वाहाली गरी न्याय पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६३।६।१५ मा यस अदालतमा पर्न आएको रविन्द्र कुमार श्रेष्ठको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा छलफलको निमित्त अ. वं. २०२ नं. बमोजिम विपक्षी स्वास्थ्य सेवा विभागलाई सरकारी वकिल कार्यालय मार्फत उपस्थित हुने गरी भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६३।१।१० को आदेश ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चठी यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकतर्फका विद्वान अधिवक्ता श्री राजु कटुवालले मेरो पक्ष यी पुनरावेदकलाई विभागीय सजाय गर्नुपूर्व स्पष्टीकरण सोधिएको छैन । गोरखापत्रमा प्रकाशित गरीएका भनिएका स्पष्टीकरण पेश गर्ने सम्बन्धी सूचना सजाय दिन पाउने अधिकारीले प्रकाशित नगरी अनधिकृत जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयले प्रकाशित गरेकोले ती सूचनाहरू नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८० र ८१ प्रतिकुल भै कानूनतः शून्य छन् । आफ्नो कर्मचारीको घर ठेगाना पत्ता नलागेको भनी एकैपटक गोरखापत्रमा सूचना निकाल्नुमा सुनुवाईको मौका नदिई सेवाबाट हटाउने मनसाय रहेको देखिन्छ । तथ्यगत रूपमा हेर्दा पनि पुनरावेदक मोटर दुर्घटनामा परी उपस्थित हुन नसकेको र सो को जानकारी कार्यालय प्रमुखलाई टेलिफोनबाट गराई सहमतिमा नै विदामा बसेको अवस्था हुँदा सजाय गर्नुपर्ने अवस्था छैन । पुनरावेदकलाई गरीएको विभागीय सजाय कानूनी त्रुटी हुँदा बदर हुनुपर्छ, भन्ने र प्रत्यार्थी तर्फका विद्वान सरकारी वकिल श्री रमेश सुवेदीले यी पुनरावेदक उपरको विभागीय कारवाही निजलाई नजिकबाट निरिक्षण गर्ने कार्यालयबाट प्रारम्भ गरीएको अवस्था छ, निजले विदा स्वीकृत गराउन निवेदन दिएको अवस्था छैन, बिरामी भएको भन्ने कागजात पेश गरीएको छैन, सरकारी अस्पतालबाट प्रमाणित कागज पेश हुन सकेको अवस्था नहुँदा यी पुनरावेदक उपर गरीएको विभागीय सजाय सदर हुनुपर्छ, भन्ने समेतको बहस जिकीर सुनी मिसिल संलग्न पुनरावेदन पत्र सहितको

मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदकले पुनरावेदनपत्रमा लिएको जिकीर र निजका कानून व्यवसायीले इजलास समक्ष प्रस्तुत गरेको बहस जिकीरलाई समेत विचार गर्दा यस इजलासले देहायका प्रश्नहरूमा निर्णय दिनुपर्ने देखिनआयो ।

- (१) पुनरावेदकलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८० र ८१ बमोजिम स्पष्टीकरण जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय स्याङ्जाले सोधेको आधारमा स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशकले विभागीय सजाय गर्न कानूनले मिले हो, होइन ?
- (२) पुनरावेदकलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७२ (ख) (१) बमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशकबाट मिति २०६३।३।२६ मा भएको निर्णय कानून बमोजिम मिलेको छ, छैन ?

यी पुनरावेदकलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८० र ८१ बमोजिम स्पष्टीकरण जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय स्याङ्जाले सोधेको आधारमा स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशकले विभागीय सजाय गर्न कानून बमोजिम मिले हो, होइन ? भन्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा यी पुनरावेदक रविन्द्र कुमार श्रेष्ठलाई मिति २०६२।२।१२ देखि आफ्नो कार्यालयमा लगातार अनुपस्थित भएको आधारमा घर ठेगाना पत्ता नलागेको भनी गोरखापत्रमा मिति २०६२।५।२ र मिति २०६२।७।१२ मा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय स्याङ्जाले सूचना प्रकाशित गरी स्पष्टीकरण माग गरेको र त्यसमा कुनै प्रतिक्रिया नदिएकोले नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४(ज) को कसुरमा सजाय गर्न भनी क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशक समक्ष विभागीय कारवाहीको प्रकृया अगाडि बढाएको देखियो । तत्सम्बन्धमा महानिर्देशकले छुट्टै स्पष्टीकरण माग नगरी सोही आधारमा मिति २०६३।३।२६ मा नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७२ (ख)(१) बमोजिम यी पुनरावेदकलाई सेवाबाट हटाउने सजाय गर्ने निर्णय गरेका देखियो । नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८० ले विभागीय सजाय दिन पाउने अधिकारीले सफाई पेश गर्ने मौका दिनुपर्ने र सोही ऐनको दफा ८१ ले विशेष सजायको आदेश दिनुभन्दा पहिले सजाय दिन पाउने अधिकारीले सजाय प्रस्ताव गरी सफाई पेश गर्न म्याद दिई स्पष्टीकरण माग गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएकोपाइन्छ । यस सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट *रामहरी दाहाल वि. आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रालय समेत* भएको मुद्दा (*ने.का.प.२०५१, पृ. ७०७*) र *प्रकाश यादव वि. वन विभाग समेत* भएको मुद्दा (*ने.का.प.२०६३, पृ. ७६२*) मा माग गरिएको स्पष्टीकरण सजाय दिन पाउने अधिकारीबाट नसोधिएको अवस्थामा अन्य व्यक्तिहरूले सोधेको स्पष्टीकरणको आधारमा भएको कारवाहीले कानूनी मान्यता पाउन नसक्ने भन्ने सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भइरहेको अवस्था देखिँदा यी पुनरावेदकलाई स्पष्टीकरण सोध्ने अधिकार नभएको जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय स्याङ्जाले स्पष्टीकरणहरू सोधेका आधारमा स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु.महानिर्देशकले विभागीय कारवाही अगाडि बढाई सजाय गर्न कानून बमोजिम मिले अवस्था देखिन आएन ।

यी पुनरावेदकलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७२(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशकबाट मिति २०६३।३।२६ मा भएको निर्णय कानून बमोजिम मिलेको छ, छैन ? भन्ने दोश्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा यी पुनरावेदकलाई विभागीय सजाय गर्नुपूर्व अधिकारप्राप्त अधिकारी महानिर्देशकले नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८० र ८१ बमोजिम स्पष्टीकरणहरू नमागी जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय स्याङ्जाले माग गरेको स्पष्टीकरणहरूको आधारमा महानिर्देशकले मिति २०६३।३।२६ मा नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७२(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने गरी गरेको निर्णय नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८० र ८१ र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको प्रतिकूल देखिँदा कानून एवं प्रतिपादित सिद्धान्तसंगत मान्न मिलेन । अनधिकृत व्यक्तिले मागेको स्पष्टीकरणको आधारमा विभागीय कारवाहीको सजाय गरेको उक्त निर्णय कानून विपरित हुँदा सो निर्णय बदर भई यी पुनरावेदकले आफ्नो पदमा पुनर्वाहाली पाउने ठहर्छ ।

कानूनी राज्यमा कानूनको अक्षरशः पालना हुनुपर्दछ । कानूनी शासनमा कानूनको उचित प्रक्रिया (*Due Process of Law*) वा कानूनद्वारा तोकिएको कार्यविधि (*Procedure established by Law*) पूरा नगरी कसैको पनि हक अधिकार अतिक्रमण गर्न नहुने कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्त हो । यस

सिद्धान्तलाई राज्यका अङ्ग एवं पदाधिकारीहरूले बडो गंभीर र संवेदनशील भई पालना गर्नुपर्दछ । मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय व्यवस्था र विश्वका विभिन्न संवैधानिक कानूनले अङ्गिकार गरेको कानूनको उचित प्रक्रिया पालना नभएको अवस्थामा त्यस्तो निर्णय मान्य नहुने सिद्धान्त भएकाले कानूनको उचित प्रक्रिया पालना गर्नु सबैको कर्तव्य हो । राज्यका पदाधिकारीहरूले नै यस सिद्धान्तलाई पालना नगर्ने हो भने कानूनी राज्यको अवधारणा र कानूनी शासनको सिद्धान्त प्रायः लुप्त हुन पुग्दछ । लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको आत्मा भनेको नै विधिको शासन (*Rule of Law*) हो । राज्य शक्तिको सीमाङ्कन र कार्यविधिको पालना नै संविधानवादको मर्म हो । लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्था र कानूनी शासन भएको मुलुकमा कानून बाहिर गई कारवाही गर्ने अधिकार कसैलाई पनि हुँदैन । कानूनको अधिनमा रही कानूनद्वारा निर्धारित कार्यविधिको अवलम्बन नगरी भएका काम कारवाहीहरू कानूनी शासनको मान्यता विपरित हुनजानेहुँदा कानूनको पालना सबैले गर्नुपर्दछ । त्यसमा पनि राज्यको पदाधिकारीहरूको भ्रम बढी जिम्मेवारीको विषय हो । प्रस्तुत मुद्दामा कानून बमोजिम पूरा गर्नुपर्ने प्रकृया पूरा नगरी कारवाही गरिएको र अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारीबाट कारवाही नभै अनधिकृत निकाय वा व्यक्तिबाट स्पष्टीकरण माग गरी कारवाही गर्नेगरेको र त्यसमा पनि पहिले नै तयार गरेको पर्चाको ढाँचामा सम्बन्धित विषय उल्लेख गरी निर्णय गरेको जस्तो अवस्था समेत देखिँदा सो व्यवस्थामा सुधार गर्ने सम्बन्धमा आफ्नो मन्त्रालय र अर्न्तगतका विभाग एवं कार्यालयमा कानूनको उचित पालना गर्नेगराउने तर्फ आवश्यक कारवाहीका लागि स्वास्थ्य मन्त्रालयका सचिवको ध्यानाकर्षण गर्न यो फैसला साथैराखी लेखिपठाउनु । यो फैसलाको जानकारी पुनरावेदक, सम्बन्धित कार्यालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत दिई मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

.....
(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छु ।

.....
(युवराज पाण्डे)
सदस्य

ईति संवत् २०६४ साल भाद्र १७ गते रोज २ शुभम् ।

प्रशासकीय अदालत

इजलास

श्री काशीराज दाहाल अध्यक्ष

श्री युवराज पाण्डे.....सदस्य

बाट भएको फैसला

संवत् २०६२ सालको पु.वे.नं..... ४२

मुद्दा :- सेवाबाट हटाउने गरी गरेको निर्णय बदर गरी सेवामा बहाल गरी पाउँ ।

रौतहट जिल्ला, ओरैया गा.वि.स., वडा नं. ३ घर भई जिल्ला वन कार्यालय धादिङ्गको

सहायक वन अधिकृत पदमा कार्यरत रहँदा सेवाबाट हटाइएका श्री अनिरुद्र ठाकुर१ पुनरावेदक

विरुद्ध

नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, काठमाण्डौ१ } प्रत्यार्थी
नेपाल सरकार वन तथा भू-संरक्षण राज्य मन्त्री१ } विपक्षी

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालत समक्ष पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य यस प्रकार छ ।

जिल्ला वन कार्यालय, सल्यानमा निमित्त वन अधिकृतको पदमा तपाईं कार्यरत रहँदा भएका काम कारवाहीहरूको विषयमा वन विभागबाट अनुगमन हुँदा मसला (युकालिप्टस जात) नेपालको लागि Exotic Species भएको हुँदा प्राकृतिक रूपमा वन जंगलहरूमा पाइने संभावना नरहेको र केही मात्रामा वृक्षारोपण भएको हुनसक्ने देखिएको तर त्यस जिल्लामा यति ठूलो परिणाम संकलन र निकासी हुनु स्वयंमा शंकास्पद विषय बनेको, उल्लेखित चौहद्दि भित्र वार्षिक रूपमा संकलन गर्न सकिने परिमाण पुष्ट्याई गर्ने आधारहरू तथ्यपूर्ण थिए थिएनन् भनी छानविन नभएको, संकलन इजाजत दिएको चौथो दिनमै निकासीको इजाजत दिएको, आफु मातहातको रेञ्जरबाट यस्तो किसिमले संकलन र निकासीको इजाजत समेत दिँदा तपाईंको भूमिका के रहनु पर्ने हो ? ठूलो परिणाममा मसलाको पात जंगलमा पाइन नसक्ने अवस्थामा रू. १ प्रति के.जी. राजस्व तिरेर रू. १० प्रति के.जी. पर्ने तेजपत्ता निकासी गरी राजस्व छल्ने समेतका विसंगतीपूर्ण काम कारवाही भएको देखिएकोले सो सम्बन्धमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ अनुसार आफ्नो भनाई तथा त्यसलाई पुष्टी गर्ने आधार र प्रमाणहरू सहित १५(पन्ध्र) दिन भित्र सफाई पेश गर्नुहुन श्री ५को सरकार (सचिवस्तर) को मिति २०६१।१।९ को निर्णयानुसार अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको मिति २०६१।१।१५ को सहायक वन अधिकृत श्री अनिरुद्र ठाकुरलाई दिइएको सफाई पेश गर्ने विषयको पत्र ।

विकट परिस्थिति, हत्या, हिंसा, चन्दा आतंकको भयावह अवस्थामा पनि ३ वर्ष ३ महिना अति संवेदनशील माओवादी प्रभावी जिल्लामा काम गरेकोमा प्रशंसा, धन्यवाद पाउनु पर्नेमा उल्टो वन विभागले पूर्वाग्रह राखी LFP बाट (DFID) फिलिपिन्समा M.sc. अध्ययनको लागि यस मन्त्रालयको प्र.व्य. फा. २०५९।६० नं. ०४७८ च.नं ७०५ मिति २०५९।६।९ को निर्णयले मलाई वैकल्पिक उम्मेदवारको रूपमा मनोनयन गरिसकेपछि पनि म त्यस जिल्लामा अरू १ वर्ष काम पूरागरी सकेकोले २०६० सालको मनोनयनमा म निर्विरोध उम्मेदवार भएकोले मलाई मनोनयनबाट बंचित गरी आफुले चाहेको व्यक्तिलाई पठाउनको लागि नै पूर्वाग्रही भई यस्तो किसिमको “राजस्व छल्ने नियत राख्ने” जस्तो लांछना ४/५ जिल्लाको जि. व. अ. भई काम गरिसकेको व्यक्तिलाई आरोप लगाउनु अत्याचार, अन्याय सिवाय अरू केही नभएको व्यहोरा अनुरोध छ । त्यसमा पनि ३ वर्ष ३ महिनाको लामो अवधिमा म सित नभई मातहतको रेञ्जरलाई निमित्त दिई जिल्ला बाहिर रहेको बखतमा एउटा सानोभन्दा सानो गल्ती हुन गएकोमा एकपटक निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ बाट मलाई छुटकारा दिलाई पाउनको लागि विनम्र अनुरोध गर्दछु भन्ने समेत व्यहोराको सहायक वन अधिकृत श्री अनिरुद्र ठाकुरले मिति २०६१।१।२८ मा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयमा पेश गरेको स्पष्टीकरण जवाफ ।

जिल्ला वन कार्यालय, सल्यानमा निमित्त जिल्ला वन अधिकृतको पदमा कार्यरत रहँदा तपाईंले निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०५० विपरित काम काज गरेको सम्बन्धमा मिति २०६१।१।१५ को पत्रबाट सफाई पेश गर्न लागइएकोमा प्राप्त सफाई सन्तोषजनक नभएको हुँदा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को खण्ड (च) को कसुरमा सोही ऐनको दफा ५९ खण्ड (ख) को देहाय (१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय किन नगर्ने ? सात दिन भित्र निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६७ बमोजिम स्पष्टीकरण पेश गर्न हुन मिति २०६१।१।२।१० को निर्णयानुसार अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयबाट स.व.अ.श्री अनिरुद्र ठाकुरलाई दिइएको मिति २०६१।१।२।११ को स्पष्टीकरण पेश गर्ने बारेको पत्र ।

मैले आफ्नो जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको छैन र सो कुरा प्रमाणित हुनसक्ने आधार समेत नभएको हुनाले म माथि निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिमको सजाय हुनुपर्ने होइन, मैले पेश गरेको स्पष्टीकरण समेतको आधारमा मलाई उक्त आरोपबाट सफाई पाउन निवेदन गर्दछु भन्ने समेत व्यहोराको श्री अनिरुद्र ठाकुरले मिति २०६१।१।२।२७ मा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयमा पेश गरेको स्पष्टीकरण जवाफ ।

जिल्ला वन कार्यालय, सल्यान अर्न्तगत मसलाको पात निकासी गर्दा अनियमितता भएको सम्बन्धमा तत्कालीन जिल्ला वन अधिकृत श्री अनिरुद्र ठाकुरले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(च) को कसुर गरेको देखिएकोले सोही ऐनको दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय गर्न त्यस आयोगको परामर्श उपलब्ध गराई दिनुहुन मिति

२०६२।१०।६ को निर्णयानुसार अनुरोध छ भन्ने सकेत व्यहोराको वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले लोक सेवा आयोगलाई मिति २०६२।१०।९ मा लेखेको पत्र ।

जिल्ला वन कार्यालय, सल्यानका तत्कालीन जिल्ला वन अधिकृत श्री अनिरुद्र ठाकुरलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(छ) को कसुरमा सोही ऐनको दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय गर्न परामर्श पठाई दिने भनी मिति २०६२।११।१८ मा आयोगबाट निर्णय भएको हुँदा निर्णयानुसार परामर्श सहित सक्कल फाइल यसै साथ फिर्ता पठाइएको छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६२।११।२१ को लोक सेवा आयोगको पत्र र सो पत्रमा उल्लेखित कसुर निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम हुनुपर्नेमा अन्यथा हुनगएकोले सच्याइएको भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६२।१२।१४ को लोक सेवा आयोगको पत्र ।

श्री अनिरुद्र ठाकुरलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९को दफा ६१(१)(च) को कसुरमा सोही ऐनको दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय दिने आदेश गरिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको वन तथा भू-संरक्षण राज्यमन्त्री श्री गोपाल राईबाट मिति २०६३।४।२८ मा भएको विभागीय सजायको आदेश ।

जिल्ला वन कार्यालय, सल्यानको निमित्त जिल्ला वन अधिकृत रहेको अवस्थामा मसलाको पात निकासी गर्दा तपाईंले अनिमित्तता गरी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(च) को कसुर गरेकोले सोही ऐनको दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको लागि अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाइएको व्यहोरा नेपाल सरकार (माननीय मन्त्रीस्तर) को मिति २०६३।४।२८ को निर्णयानुसार अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको मिति २०६३।५।६ को सहायक वन अधिकृत श्री अनिरुद्र ठाकुरलाई सेवाबाट हटाइएको पत्र ।

जिल्ला वन कार्यालय, सल्यानको म पुनरावेदक निमित्त वन अधिकृत भई कार्यरत रहँदाको अवस्थामा वन विभागबाट आयोजना भएको राष्ट्रिय तथा क्वलियती वन कार्यक्रमको गोष्ठीमा भाग लिन काठमाण्डौ गएका बखत कार्यालयमै कार्यरत रेञ्जर दशरथ बहादुर शाहलाई निमित्त दिइएकोमा निजले निमित्त भई कार्यालय प्रमुखको हैसियतले गरेको काम कारवाही उपर निजलाई मूल कारणी मानी वन विभागबाट सेवाबाट हटाइएकोमा प्रशासकीय अदालतको मिति २०६३।३।१५ को फैसलाले अवकाश बदर भइसकेको अवस्थामा म पुनरावेदकलाई सेवाबाट हटाउने गरी भएको निर्णय गैरकानूनी छ । मसलाको पातको नाममा तेजपात निकासी गर्ने कार्यमा मेरो कुनै संलग्नता नभएको अवस्थामा मलाई विभागीय सजाय हुनुपर्ने होइन । मलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भन्ने आरोप लगाइएको छ । प्रस्तुत आरोपभन्दा पहिले यस प्रकारको आरोप नलगाइएको अवस्थामा वरावर पदीय जिम्मेवारी वेवास्ता गरेको भन्ने आरोप लगाई सेवाबाट हटाउने गरी जारी वन तथा भू-संरक्षण राज्यमन्त्रीबाट मिति २०६३।४।२८ मा भएको निर्णय आदेश त्रुटिपूर्ण गैरकानूनी, पूर्वाग्रही, अन्यायपूर्ण भएकोले बदर गरी पाँउ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६३।६।२५ मा यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा छलफलको लागि अ.व. २०२ नं. बमोजिम विपक्षी भिकार्ई आएपछि नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६३।९।१३ को आदेश ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकतर्फका विद्वान अधिवक्ता श्री भोजेन्द्र बहादुर खत्रीले मेरो पक्ष पुनरावेदकबाट भएको भनिएको मसलाको पातको नाममा तेजपात निकासी गर्नेकार्यमा निजको संलग्नता छैन, प्रस्तुत मुद्दाकै विषयसँग सम्बन्धित मुद्दामा यस अदालतबाट दशरथ बहादुर शाहलाई सेवाबाट हटाइएको निर्णय बदर भएको अवस्था छ, विभागीय कारवाही गर्ने अख्तियारवाला मन्त्री भएको अवस्था छ, विभागीय कारवाही गर्ने अख्तियारवाला मन्त्री भएको अवस्थामा सचिवको निर्णयले सोधिएको स्पष्टीकरणको कानूनी मान्यता नहुने अवस्था छ, समानताको सिद्धान्त बमोजिम पनि पुनरावेदकलाई गरिएको सेवाबाट हटाउने विभागीय सजाय बदर हुनुपर्ने भन्ने र विपक्षीतर्फका विद्वान सरकारी वकील श्री मदन धामीले प्रस्तुत मुद्दामा यी पुनरावेदकको ठेकेदारसँग साँठगाँठ रहेको देखिन्छ । जिल्ला भरीमा उत्पादन नै नहुने मात्रा निकासीका लागि इजाजत दिनु स्वयंमा नै दूषित मनसायबाट प्रेरित छ, कार्यालय प्रमुखले जानीजानी यस्तो कार्य गरेको अवस्थामा निज उपर भएको

विभागीय सजाय मनासिव नै हुँदा सदर हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस जिकीर सुनी पुनरावेदन पत्र सहितको मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदकले पुनरावेदनपत्रमा लिएको जिकिर र निजका कानून व्यवसायीले इजलास समक्ष प्रस्तुत गरेको बहस जिकिरलाई समेत विचार गर्दा यस इजलासले देहायका प्रश्नहरूमा निर्णय दिनुपर्ने देखिनआयो ।

- (१) पुनरावेदक उपर निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भनी लगाइएको आरोप कानूनसम्मत छ, छैन ?
- (२) पुनरावेदकलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने गरी वन तथा भू-संरक्षण राज्यमन्त्रीबाट मिति २०६३।४।२८ मा भएको विभागीय सजायको निर्णय कानून बमोजिम मिलेको छ, छैन ?

यी पुनरावेदक उपर निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भनी लगाइएको आरोप कानूनसम्मत छ, छैन ? भन्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा यी पुनरावेदक वन अधिकृत अनिरुद्र ठाकुरलाई जिल्ला वन कार्यालय, सल्यानमा कार्यरत रहँदा मसलाको पात निकासीमा अनियमितता गरेको भनी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) को आरोपमा सोही ऐनको दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने गरी सजाय गरेको देखियो । मसलाको पात निकासी गर्न इजाजत दिएकोमा मसलाको पातको नाममा तेजपात निकासी गरेको विषयमा सम्बन्धित ठेकेदारलाई तत्सम्बन्धमा सुर्खेत जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरेको देखिन्छ । यी पुनरावेदक समेतलाई सो मसलाको पातको नाममा तेजपात निकासी गरी आपराधिक कार्यमा संलग्न भएको भए अभियोजन पक्षले मुद्दा चलाउनु पर्नेमा सो गरेको देखिन्छ । मसलाको पात निकासीको इजाजत दिएको र तेजपात समेत निकासी गरेको आरोपमा उक्त कार्यालयका नि. प्रमुख दशरथ बहादुर शाहलाई विभागीय कारवाही गरी सजाय गरिए उपर यस अदालतमा निजको पुनरावेदन परी यस अदालतबाट मिति २०६३।३।१५ मा निजलाई सेवा बाट हटाउने गरी भएको सजाय नमिलेको हुँदा सेवामा पुनर्वाहाली पाउने ठहराई फैसला भएको देखिएको र सोही आरोपमा यी पुनरावेदकलाई समेत स्पष्टीकरण माग गरी विभागीय कारवाही गर्ने सन्दर्भमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) को आरोपमा सोही ऐनको दफा ५९(ख) (१) अनुसार भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय गरेको देखियो । यी पुनरावेदकलाई लगाइएको कसुर कायम हुन निजले आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको अवस्था अनिवार्य रूपमा विद्यमान हुनुपर्ने निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१) (च) मा भएको कानूनी व्यवस्थाबाट देखिएको र प्रस्तुत मुद्दामा यी पुनरावेदकले यो सजाय पाउनु पूर्व यसै प्रकृतिको सजाय पाएको भन्ने अवस्था नहुँदा यी पुनरावेदक उपर लगाइएको आफ्नो पदको जिम्मेवारीको बराबर वेवास्ता गरेको भन्ने अवस्था नदेखिदा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम यी पुनरावेदक उपर लगाइएको आरोप कानूनसम्मत मान्न मिल्ने देखिएन ।

यी पुनरावेदकलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने गरी वन तथा भू-संरक्षण राज्यमन्त्रीबाट मिति २०६३।४।२८ मा भएको विभागीय सजायको निर्णय कानून बमोजिम मिलेको छ, छैन ? भन्ने दोश्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा यी पुनरावेदक उपर लगाइएको निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर वेवास्ता गरेको भन्ने आरोप स्थापित हुन नसकेको अवस्थामा सोही आरोपको आधारमा मिति २०६३।४।२८ मा यी पुनरावेदकलाई सेवाबाट हटाउने गरी भएको सो निर्णय कानूनसम्मत मान्न मिल्ने नदेखिँदा उक्त निर्णय बदर हुने ठहर्छ । यी पुनरावेदकलाई जुन आरोप लगाई सेवाबाट हटाइएको हो, सो निर्णय निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(च) बमोजिम कानूनसम्मत नहुँदा बदर भएकाले यी पुनरावेदक पुनर्वाहाली हुने ठहर्छ । यो फैसलाको जानकारी पुनरावेदक, सम्बन्धित मन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत दिई मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

.....

(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छु ।

.....

(युवराज पाण्डे)

सदस्य

इति संवत् २०६४ साल भाद्र २० गते रोज ५ शुभम् ।